

ԱՐԶԱԳԱՆԿ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

№ 15

3 ՅՈՒՆԻՍԻ 1890

Բաժանորդագիրն է տարեկան 5 ԱՍՆ ընդլի, կէս տարուանը ՎԵՑ ընդլի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է խմբագրատանը (Վերամիջնօրական փողոց, քաղաքային վարչութեան տան հանդէպ): Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлисъ, Редакция иллюстрированной газеты „Ардагганк“:

Արտասահմանից՝ Rédaction du journal illustré „Ar dzagan g“.

Առանձին համարների գինը 30 Կ.

Յայտարարութիւնների բաւին 4 Կ.

ՄԻ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Այսօր պէտք է կայանայ հայոց դրամատիքական ակումբի ընդհանուր ժողովը: Երեք-չորս տարուայ յամառ լուծութիւնից յետոյ, անունով միայն գոյութիւն ունեցող այդ ընկերութեան ղեկավարները, վերջապէս, վճռել են իրանց երեսը ցոյց տալ հասարակութեանը:

Կը լուծուի, արդեօք, ակումբի ապագայ գոյութեան խնդիրը, թէ՛ այս անգամ էլ կը յետաձգուի անյայտ ժամանակներէ՝ չը գիտենք: Սակայն այսօրուայ ժողովը մեզ աւելի է տալիս կրկին անգամ ասպարեզի վրայ դնել այն հարցը, թէ՛ արդեօք առաջիկայ սեզոնին Թիֆլիզի հայ հասարակութիւնը բաղդ կ'ունենան տեսնել մի փոքր ի շատէ օրինաւոր դերասանական խումբ:

Մեր հասարակական կեանքի բազմաթիւ դժբաղդ խնդիրներէն գժբաղդագոյնը այս խնդիրն է: Թիֆլիզի հայ հասարակութիւնը թատրոն չունի, բեմ չունի, հայ դերասանները ցիր ու ցան եղած աննպատակ թափառում են փողոցները: Կարող է լինել սորանից աւելի ամօթաբեր երևույթ մի հասարակութեան համար, որ համարվում է ամբողջ մի միլիօն ժողովրդի մտաւոր ղեկավար, պարագլուխ: Եթէ մայրենի թատրոնը անխուսափելի պայման է մի հասարակութեան անհատական գոյութեան

համար, նորա բացակայութիւնը պէտք է ինքնաճանաչութեան և անհատական ինքնասիրութեան կատարեալ չը գոյութիւն համարել: Այս տեսակէտից թատրոնական բեմ չունենալը մեզ համար մի ծայրայեղ դժբաղդութիւն է, որ աւելի ակներև է դառնում, երբ մի խորը հայեացք ենք ձգում յանուն գեղարուեստի, յանուն համարմարդկային քաղաքակրթութեան կատարուող գէպքերի վրայ: Հայ հասարակու-

թրամատիքական ընկերութեան թմրածութիւնը մենք քանիցս հարուածել ենք. այժմ մենք ցանկութիւն չունինք կրկնել նոյնը: Անշուշտ ինքը, ակումբը, զգում է իւր անվայել վարմունքը հասարակութեան վերաբերմամբ, և այսօր նա գուցէ ինքը խոստովանի այս: Մեզ մնում է միայն մեր վերջին խօսքն ասել այդ ընկերութեանը, և այդ վերջին խօսքն է մի առաջարկութիւն, որ որքան կարևոր է, նոյնքան, յուսով ենք, պարտաւորութիւն կը համարի ընդունել այսօրուայ ժողովը:

Դրամատիքական ակումբի անգործութեան գլխաւոր հիմքը, մեր համոզմամբ, նախ և առաջ այն է, որ նորա ղեկավարները մինչև այսօր չափշտակուել են աւելի մեծ ծրագրով, քան թէ թոյլ են տալիս նորա սուղ միջոցները: Այդ մարդիկ միշտ այնպիսի սրտումներ են արել, որ երբէք չը կարողանան իրագործել: Փոքրից սկսել ամօթ են համարել

ՏԱԹԵՒԻ ՎԱՆՔԸ ՍԻՒՆԵԱՅ ԳԱՆՈՒՄ:

թեան լսելիքը, զրկուելով իւր հոգուն և սրտին մօտիկ կենդանի խօսքից, այսօր կամայ թէ ակամայ ընտելանում է խորթ հնչիւններին, և նորա ուղեղն ու սիրտն էլ բնականաբար ենթարկվում են այդ հնչիւնների կորստաբեր ազդեցութեանը...

Ահա հէնց այս վշտալի երևույթն է, որ մինչև այժմ, կարծես, անհասկանալի է մնում այն մարդկանց համար, որ կարող են գործել և չեն գործում:

սոքա, իսկ մեծին ձեռնամուխ լինելու ընդունակութիւն չեն ունեցել, ուստի մինչև այսօր դատապարտուած են եղել վրդովեցուցիչ անգործունէութեան: Այն ինչ տիրապետող հանգամանքները ստիպում են մեզ ներկայումս գէթ փոքրով էլ բաւականանալ, հիմք դնելով ապագայի ընդարձակ գործունէութեան համար: Այսօր մեզ ոչ դրամատիքական ակումբ փքուած անունով մի հիմնարկու-

Թիւն է հարկաւոր և ոչ նորա ղեկավար-
ներն երևակայութեան պտուղ—մեծամեծ
ծրագիրներ: Այսօր մեզ նախ և առաջ
հարկաւոր է մի գերաստանական կազմա-
կերպում խումբ, թող լինի այդ խումբը
բաղկացած զոնէ տեղական ցիր ու ցան
եղած ոյժերից: Այդ տեսակ մի խումբ կազ-
մելու միջոց և ոյժ միշտ ունեցել է դրա-
մատիքական ակումբը, ապացոյց 1887
թուի սեղօնը, երբ Թիֆլիզի հասարակու-
թիւնը ամսական 8 ներկայացումն էր տես-
նում: Այդ տեսակ մի խումբ կազմելու մի-
ջոց ունի նա և այժմ:

Յայտնի է, որ ակումբը այժմ իւր ձեռ-
քի տակ ունի մի որոշ գումար: Թէ քանի
հազար է այդ գումարը—մենք ճիշդ չը
զիտենք: Անշուշտ այսօրուայ ժողովին կը
ներկայացուի եթէ ոչ մանրամասն, գոնեա
մօտաւոր հաշիւ:

Բայց այդ գումարը այնքան մեծ է, որ
նայն իսկ դորա մի մասով դիւրութեամբ
կարելի էր մի համեստ խումբ կազմել ա-
ռաջիկայ սեղօնի համար: Թող դրամատի-
քական ակումբը, եթէ ինքը չը զիտէ
փոքրից սկսել և զիտէ միայն անգործու-
թեան մէջ օգտին ամրոցներ կառուցանել
հայոց Մեկպոսինի համար, թող, կրկնում
ենք, նա հրաւիրէ զործին շատ թէ քիչ
հմուտ մի մարդ, և վաղօրօք յանձնի նո-
րան հէնց այժմեանից մի օրինաւոր բե-
պերտուար պատրաստել, խումբ կազմել
առաջիկայ սեղօնի համար: Մենք համո-
զուած ենք, որ մի այդպիսի անձն գոյուար
չէ գտնել Թիֆլիզում, որ ամբողջ երեսուն
տարուայ հայ թատրոնական անցեալ ունի:

Մի այդպիսի անձնուէր մարդ կարող
էր անել այն, ինչ որ այսօր անընդունակ
է անել մի ամբողջ հիմնարկութիւն, որի
անդամները իրանց մասնաւոր զործերով
են զբաղուած և ժամանակ էլ չունեն հա-
սարակական շահերի համար մտածելու:

Գա, մեր խորին համոզմամբ, միակ
միջոցն է հայ թատրոնին վերակենդանու-
թիւն տալու համար: Մենք մեր յոյսը մի-
անգամայն կորցրել ենք դէպի դրամատի-
քական ակումբը: Նա շատ երկար ժամա-
նակ ցոյց տուեց իւր անընդունակութիւնը,
իւր տկարութիւնը, կարիք չը կայ, որ այս
տարի ևս հասարակութեանը նա կերակրէ
մեծամեծ խոստումներով, ապագայում չի-
րագործելու համար այդ խոստումները:
Կարծում ենք, որ մեր առաջարկութիւնը
այնքան համեստ է, որքան և իրաւացի,
ուրեմն և նա չը պիտի մերժուի ակումբի
կողմից: Եթէ ակումբի անդամները բարո-
յական սկզբունք ճանաչում են՝ կամ պէտք
է իրանք զործեն, կամ պէտք է ուրիշ-
ներին թոյլ տան գործելու: Ը.

Մ. Ս. ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆ *)

(Կենսագրութիւն)

Մկրտիչ Սարգսեան Սանասարեանը ծը-
նուել է 1818 թուի ապրիլի 10-ին Թիֆ-
լիզ քաղաքում, ուրեմն նա վախճանուել
է 72 և ոչ 74 տարեկան հասակում, ինչ-
պէս մենք սխալմամբ հաղորդել էինք:
Նորա պապը-Գէորգ-աղա Արծրունին զաղ-
թել է Թիֆլիզ Տաճկահայաստանի Վան
քաղաքից 1812 թուականին, իսկ երկու
տարի անցած տեղափոխել է և իւր ըն-
տանիքին—կնոջը, Երեմիա անունով որ-
դուն, որ վերջերը ղեներալ մաեօրի առ-
տիճանին հասաւ, և Մարիամ անունով
գոտեր սորա ամուսնու Սարգիս Սանասա-
րեանի հետ, որոնց ամուսնութիւնից ծը-
նուել է Մկրտիչ Սանասարեանը:

Իւր սկզբնական կրթութիւնը հանգուցեալ
Մկրտիչ Սանասարեանը ստացել է Թիֆլի-
սի Ներսիսեան դպրանոցում, ուր և՛ աւար-
տել է ուսման ընթացքը: Բարձրագոյն
կրթութիւն ստանալու համար հանգու-
ցեալը, ինչպէս ասում է «Արաքս» պատ-
կերադարձ հանգիսի մի յօդուածագիր, իւր
մի դասակցի, Առստոմեանցի (վերջը բժիշկ
և հիմնադիր Բագուի Մարգարտիական ըն-
կերութեան) հետ ցանկութիւն է յղանում
զնալ Վենետիկ, ըստ հօր մահը արգելում
է երկտասարկին իրագործել իւր նուիրա-
կան նպատակը, և նա ստիպուած է լի-
նում մնալ հայրենիքում: 1835 թուակա-
նին նա մտնում է զինուորական ծառա-
յութիւն, մինգրելեան եղբրների զունդը,
իրիւ իւնկեր: Մասնակցելով լեռնական-
ների դէմ մղուած մի քանի ճակատամար-
տերում, նա երկու անգամ ծանր վիրա-
ւորում է: Այս հանգամանքը ստիպում է
նորան 1845 թուին թողնել իւր պաշտօ-
նը, ստանալով պոգպօրուցիկի ատտիճան և
վարձատրուելով լի թոշակով (пенсія):
Բացի դորանից, վիրաւորեալներին խնա-
մող կօմիտետը նորան ընդունում է իւր
հովանաւորութեան ներքոյ: «Ջամիլի դէմ
մղած պատերազմում 27 յուլիսի 1842
թ. ցոյց տուած անվնասութեան և քաջու-
թեան համար Սանասարեանը ստանում
է սուրբ Գէորգի շքանշանը: Հանգուցեալը
շատ պարծենում էր այդ շքանշանով: Չը
նայելով իւր ծերութեանը և հիւանդու-
թեանը, նա իւր կեանքի վերջին տարի-

*) Հարկ ենք համարում թարգմանել ռուսե-
րէնից մեր աշխատակցի այս յօդուածը, որ լոյս
տեսաւ անցեալ կիրակէ «Նովոե Աբաղրենիէ»
լրագրում, և որ ամփոփ կերպիւ բովանդակում
է իւր մէջ հանգուցեալի կեանքի բնորոշ գը-
ծերը: Ա. Յ.

ներում պարտք էր համարում ներկայա-
նալ Պետերբուրգի պալատը և ո. Գէորգի
շքանշան ունեցողների հետ ողջոյն մա-
տուցանել իւր Միապետին: Սանասարեանը
ուներ և մի ուրիշ շքանշան—բարձրագոյն
նուիրում մի մեդալ «Վտանդի ենթսր-
կուածներին ազատելու համար»: Այս մե-
դալը, ինչպէս երևում է նորա պաշտօ-
նագրական զուգակից, ստացել է 1838 թ.
այն քաջութեան համար, որ նա ցոյց է
տուել մարտի 1-ին Սուխում-Վալա բեր-
դաքաղաքի մօտ տեղի ունեցած կռուի
ժամանակ պատերազմական և առևտրա-
կան նաւերը փրկելիս:

Մկրտիչ Սանասարեանի պապը—Գէորգ
աղա Արծրունին մեռնում է առանց կտակ
թողնելու, այս պատճառով ամբողջ ահա-
գին կարողութիւնը անցնում է նորա միակ
որդու Երեմիա Արծրունու ձեռքը: Մկրտիչ
Սանասարեանը և նորա եղբայր Կարապե-
տը, որ նոյնպէս եղբրների զնդի սպայ էր
և արդէն մեռել է, 1844 թուականին
գիմում են Թիֆլիսի այն ժամանակուայ
զաւառական գատարանին, պահանջելով
լիշեալ ժառանգութեան $1/14$ մասը, որ
հասնելու էր իրանց մօրը—Մարիամին,
այսինքն Երեմիա Արծրունու քրոջը, հա-
շուելով այդ մասը 48,236 ռուբլու:

Այս գործը հասնում է պետական խոր-
հրդին և 1851 թ. դեկտեմբերի 12-ին
բարձրագոյն հաստատուած մի ղեկուցու-
մով որոշվում է, թէ եղբ. Սանասարեան-
ների իրաւանց գործը իրանց պապի ժա-
ռանգութեան վերաբերմամբ պէտք է
վճուել Վախթանգ թագաւորի օրէնսդրու-
թեամբ և որովհետեւ այս օրէնսդրու-
թեան հիման վրայ, Վրաստանում ան-
շարժ կալուածքը, քանի որ կան արա-
կան սեռի ժառանգներ, չէ կարող անցնել
իգական սեռի ժառանգների ձեռքը, ուս-
տի եղբ. Սանասարեանների դատը չի կա-
րող յօդուտ նոցա վճուել: Այս դատը եր-
կու կողմերին ևս թանգ նստեց, բացի
փողից, ընդհատելով և նոցա ազգակցա-
կան յարաբերութիւնները...

Սակայն Երեմիա Արծրունու դէմ մղուած
դատին վիճակուած էր մեծ դեր խաղալ
Մկրտիչ Սանասարեանի կեանքում: Երբ
գործը անցաւ Պետերբուրգ, նա ստիպուած
եղաւ նոյնպէս տեղափոխուել այդտեղ: Երի-
տասարդ, եռանդուն, բնութիւնից բարի սըը-
տով օժտուած Մկրտիչը շուտով ձեռք բե-
րեց մայրաքաղաքի հասարակութեան մէջ
և ֆինանսական շրջաններում աչքի ըն-
կնող դիրք: 1889 թուականին «Վալ-
կազ և Մերկուրի» շոգենաւային ընկերու-
թիւնը հանդիսաւոր կերպով տօնեց Սա-

նաստրեանի գիրեկտորութեան պաշտօնում 25 ամեայ ծառայութեան յօբելանսը: Ի լիշատակ այս ծառայութեան, ընկերութիւնը որոշեց իւր մեծ շոգենաւերից մէկը կնքել Մկրտիչ Սանաստրեանի անունով: Այժմ իրաւ ժանդար և յայտնի Ողինը, յոբելանսին ուղղած իրանց շնորհաւորական ճառերում, առանձին կերպիւ շեշտեցին նորա անձնուիրութիւնը հասարակական շահերին և նորա ուղղամիտ, առ ի սրտէ չարաբերութիւնը դէպի բոլոր ծառայողները ընկերութեան: Գորանից մի տարի առաջ Պետերբուրգի հայ հասարակութիւնը տօնեց Մկրտիչ Սանաստրեանի 70 ամեակը, և նուիրեց նորան մի թանգազին Բիւլվար, որի նկարը տուել էր Յ. Ալվազովսկին:

Իբրև մի բարեգործի, Սանաստրեանի մասին հայոց մամուլը առաջին անգամ խօսել է դեռ 1858 թուականին: Այդ ժամանակ Մոսկուայում մեռնում է Գեղամեանց ազգանունով մի բժիշկ ուսանող: Նորա թաղման համար հանդանակութիւն է սկսվում, բայց Մկրտիչ Սանաստրեանը, որ այն ժամանակ Մոսկուայում էր, յանձն է առնում թաղման բոլոր ծախսերը և հայկական աւանդութեամբ հանդիտականներին գերեզմանատանը ճաշ է տալիս:

Վաթսունական թուականներին Սանաստրեանի դռները բաց էին բոլոր կովկասացի ուսանողների համար, որ նեղ բոլորներին միշտ նիւթական օգնութիւն էին ըստանում հանգուցեալից: Զատ հայեր և վրացիներ, որ այժմ հասարակութեան մէջ յայտնի զիրք ունին, իրանց զիրքը պարտական են Սանաստրեանի կողմից ժամանակին հասած օգնութեանը:

Վաթսունական թուականների վերջում Սանաստրեանը, եթէ կարելի է այսպէս ասել, իւր բարեգործութիւնը մասնաւորում է, ուշք դարձնելով զխաւորապէս ժողովրդական լուսաւորութեան վրայ: Զյալով, որ դպրոցը առանց կրթութեան և լաւ նախապատրաստութեան ուսուցիչներին չէ կարող իւր նպատակին հասնել, Սանաստրեանը սկսում է թոշակ տալ բարձրագոյն դպրոցներում ուսանող երիտասարդներին, իսկ նոցանից շնորհալիներին ուղարկում է արտասահման կատարելագործութեամբ համար: Միակ պարտաւորութիւնը, որ նա դնում էր իւր թոշակաւորների վրայ, այդ այն էր, որ նոքա ծառային դպրոցական գործին: Կանոնաւոր ուսումնարան ունենալը Սանաստրեանի հոգսերի զխաւոր առարկան է դառնում: 2ը կայ գրեթէ փոքր ի շատէ նշանաւոր կենտրոնում գտնուող մի դպրոց սկսած Էջմիածնի հոգևոր ճե-

մարանից, որի ապահովութեան գործին մասնակցած չը լինի հանգուցեալը: Մի ուսումնարանի մէջ նա պարգևում է ֆիզիքական կարիքներ, մի ուրիշին նուիրում էր աշխարհագրական և պատմական քարտեզների ժողովածուներ, մի երրորդում նա բաց էր անում գրագարան...

Տաճկահայերի դրութիւնը պէտք է Սանաստրեանի ուշադրութիւնը իւր վրայ հրաւիրէր: Իւր մայրենի Վան քաղաքում նա հիմնեց մի իգական դպրոց, Մարիամեան անունով, ի լիշատակ իւր մօր Մարիամ Սանաստրեանի, հիմնեց նոյնպէս և մի ժողովրդական ուսումնարան Վանի վիլայեթի Խարանիս գիւղում:

Գրականութեանը օժանդակելը նայնպէս Սանաստրեանի հոգսերից մէկն էր: Նորա հաշուով շատ գրքեր են հրատարակուել: Նա տասնեակ օրինակներ էր ոտորագործում այն լրագրներին, որոնց ուղղութեանը համակրում էր, պատուիրելով ուղարկել այդ օրինակները գիւղական ուսումնարաններին: 1883 թուականին «Մեղուի» 25 ամեակը կատարուելիս Սանաստրեանը նորա խմբագիր պ. Պետրոս Սիմէօնեանին շնորհաւորելով, նշանակեց մշտական թոշակ տարեկան 600 ռուբլի, ապահովելով այդ թոշակի կանոնաւոր ստացուիլը:

Սակայն Սանաստրեանի բարեգործութիւնների թագն ու պսակը պէտք է համարել Էրզրումի դպրոցը: Այդ դպրոցի բացմանը երկար ժամանակ դէմ էր տաճկական կառավարութիւնը, վախենալով թէ իբր ուսումնարանի անունով, իւր սահմանում պէտք է երևան գայ մի քաղաքական հիմնարկութիւն, բայց ռուսաց դիպլոմատիայի միջամտութեան շնորհիւ, Բ. Դրան երկիւղը փարստուեց ըստ կարելոյն, և Սանաստրեանի մարդասիրական գործը զլուխ եկաւ: Դպրոցի ուսուցիչները Սանաստրեանի որդեգիրներն էին, որ մանկավարժական գործունէութեան համար նախապատրաստուած են Ռուսաստանում և արտասահմանում: Վանի ռուսաց նախկին հիւպատոս գեղապետ Կօլիւբակինի վկայութեամբ Սանաստրեանի դպրոցը Էրզրումում, ինչպէս մի ամենայն կողմից ծանրակշիւ հիմնարկութիւն, մեծ հարուած է տալի բողոքականների քարոզչութեան Տաճկական Հայաստանում, որովհետև բողոքական առաքելութեան դրպրոցները չեն կարող նորա հետ մրցել *): Սանաստրեան ուսումնարանին այցելած

*) Տես. «Извѣстія Кавк. Отд. Импер. Географ. Общ. IX, 1887, № 1.

ճանապարհորդները ասում են, թէ այդ մի ծաղկաւէտ օաղիւ է աւագոտ անապատում: Ամեն ինչ այստեղ հանդուստացուցիւ և թարմացուցիւ տպաւորութիւն է գործում—և՛ աշակերտաց ձմեռային խաղալու տեղը, և՛ օրանժերէր, և՛ նկարչութեան դահլիճը, և՛ երաժշտական դահլիճը բազմաթիւ դաշնամուրներով և լարաւոր գործիքներով, և՛ ամեն տեսակ ուսումնական պարագաների ժողովածուները, և՛ լուսաւոր, ընդարձակ դասատները, և՛ աշակերտների գուարթ դէմքերը:

Նոյն Էրզրումում Սանաստրեանը հիմնել է մի արուեստագիտական ուսումնարան, ուսուցիչ—արհեստաւորներ հրաւիրելով այն երիտասարդներին, որ աւարտել են իրանց ուսումը Թիֆլիզի քաղաքային արհեստագիտական ուսումնարանում, կանխապէս միջոց տալով սոցա կատարելագործուել Պետերբուրգի արհեստագիտական դպրոցում յանուն Յեսարեվիչ Նիկողայոսի:

Հազիւ թէ կարելի է մի առ մի թուել այն դէպքերը, երբ Սանաստրեանը օգնութեան է հասել մասնաւոր մարդկանց, մանաւանդ զբաղէտներին, ուսուցիչներին, այրիներին և որբերին: Այդ բարի մարդու օգնութեանը զիմողը երբեք մերժում չէ ստացել եթէ իսկապէս կարիք ունեցել է: Ժողովրդական դժբաղդութիւնների, այն է՝ սովի, հրդեհի և այլ այսպիսի պատահարների ժամանակ Սանաստրեանը առաջին օգնողներից մէկն է եղել, եթէ ոչ ամենաառաջինը, և միշտ իւր օգնութիւնը ցոյց է տուել առատ ձեռքով:

Ընտանիք չունենալով, Սանաստրեանը գտաւ այդ ընտանիքը մարդկութեան մէջ: Այսպէս էր հանգուցեալ բարեգործը:

Սանաստրեանի մօտիկ ազգականները կը լիշենք նորա քրոջը՝ տիկին Կատարինէ Տիգրանեանցին և սուրս որդուն բժիշկ Լևոն Տիգրանեանցին, որ այժմ ապրում են Երևանում:

(„Նովոե Աբգրենիե“)

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Կիւրակէ օրը, Վանքի մայր եկեղեցում, ս. պատարագից յետոյ կատարուեցաւ հանգուցեալ Մկրտիչ Սանաստրեանի հոգեհանգիստը ներկայութեամբ հասարակութեան բոլոր դասակարգերի ներկայացուցիչներին: Սրբազան Մամբրէ եպիսկոպոսը մի սրտառու բանախօսութեամբ թուեց հանգուցեալի առաքինի գործերը:

***

Մեզ հաղորդում են, որ հանգուցեալ Մկրտիչ Սանասարեանի մարմինը Փարիզից Թիֆլիս են բերելու: Վեհափառ Կաթողիկոսը բարեհաճել է թույլատրել հանգուցեալ բարեգործի մարմինը թաղել Վանքի եկեղեցու գաւթում:

***

Ստացանք Պետերբուրգից հինգ հայերէն գրքոյկներ ժողովրդական ընթերցանութեան համար: Սոցանից երկուսը — «Սարկաւազ» և «Հաջի-Դիմիտր ու Ստեփան Կարաջա» փոխադրութիւն են օտար լեզուի և բովանդակութիւնը բոլորական կեանքից է, երրորդ — «Քերկիւնի պաշարումը» Ալ. Դոդէի սիրուն պատկերներից մինն է, իսկ միւս երկուսը — «Ագրապիլ» և «Զամիլի դատաստանը», ինչպէս երևում է, ինքնուրոյն գրութեան են: Գրքոյկների բովանդակութիւնը ընդհանրապէս շատ համակրելի է, լեզուն բաւական սահուն, թէև խորթութիւններ ունի: Առանձին ախորժակով կարգացվում են թարգմանական գրութեաները, ինքնուրոյնները բաւականին անմշակ են և ինչպէս երևում է, անփորձ ձեւքով են գրուած: Գրքոյկների գները շատ աժան են — 2-ից մինչև 5 կոպ.: Անշուշտ ժողովրդի վրայ այդ տեսակ գրքոյկների ընթերցանութիւնը զեղեցիկ ազդեցութիւն կունենայ, ցանկալի է, որ նոքա մեր ժողովրդական ուսուցիչների ձեռքով, որքան կարելի է, շատ տարածուեն թէ գաւառներում և թէ դիւղերում:

***

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Բագու, 24 մայիսի, 1890 թ.:

Բագուայ «աղքատաց խնամատար Հոգաբարձութեան» գանձապահ պ. Գրիգոր Դիլգարեանց՝ «Արձագանքի» 7 №-ում տրւած իւր նամակով ցանկանում է իմանալ թէ՛ «ո՞վ է այն վաճառականը, որ յօգուտ աղքատաց քարվանսարայի մաս է կտակել և ո՞վ է նա, որ ինձ 100 ռ. է տուել նոյն նպատակով և որը իմ հաշիւներում չը կայ»:

Մեծ սիրով կատարում ենք պ. Դիլգարեանի խնդիրքի առաջին հարցին: Իսկ երկրորդ մասը կանխաժամանակեայ ենք համարում:—

Այն վաճառականը, որ իւր քարվանսարայի մի մասը կտակել է յօգուտ աղքատաց, բնիկ բագուցի է և 20 տարի է ահա որ վախճանած է: Նա կոչվում էր Զաքար Յովհաննիսեան Նազարբեգեանց: Նորա կտակը, օրինասահման կերպով, հաստատուած է: Քարվանսարայը մինչև այժմ կայ և գտնվում է «Բագարի» փողոցում: Այդ քարվանսարի այն մասը, որ հանգուցեալը բարեգործական նպատակի է

յատկացրել, բաղկանում է հինգ հարկանիս: Դոցա արդիւնքը, ըստ կտակի, պէտք է երեք հաւասար մաս բաժանուի. մի մասը պիտի ստանայ Ս. Աստուածածին եկեղեցին, երկրորդը՝ քահանայք, իսկ երրորդը՝ աղքատները: Նազարբեգեանի մահուանից անմիջապէս յետոյ մինչև այսօր՝ քարվանսարայը տրվում է կապալով: Այժմեան կապալառուն է ողջ Բագուն (ուրեմն և պ. Դիլգարեանին)՝ քաջ յայտնի պ. Յովսէփ Խալոյլին, որ սմենայն տարի ճշտութեամբ վճարում է կապալադրամը, որից, իբրև արդիւնք վերոյիշեալ հինգ գուքանների համար, որոշուած է տարեկան 120 ռուբլի: Մինչ աղքատաց Հոգաբարձութեան կազմուիլը՝ յիշեալ հինգ գուքանների արդիւնքը կապալառուներից «ն» մեկին ստանալիս և, ըստ պատկանելոց, մասնատրելիս են եղել Ս. Աստուածածին եկեղեցուց երեցփոխանները՝ այսինքն նոքա մի մասը տուել են միշտ եկեղեցուց՝ միւս մասը՝ քահանայից և երրորդ մասը՝ աղքատներին, — վերջիններիս ցուցակը բարեկարգիչ քահանայից ստանալով և մասնադրամը, երբեմն նա և, նրա հետ միասին կատարելով: Բայց աղքատաց Հոգաբարձութեան կազմուելից յետոյ՝ փոխանակ երեցփոխանի՝ Հոգաբարձութեան անդամներից մեկը սկսել է ստանալ կապալադրամը և տուել է եկեղեցուց ու քահանայից մասերը և եթէ Մոռացութեան են տուած միմիայն աղքատները, որոնց հասանելի արդիւնքը, դժբաղդաբար, և ոչ իսկ հարկէ հարկէ հոգաբարձութեան հասանելիութեան: Մենք այս բառերը դժուած ենք, որովհետև ամենաստույգ տեղեկութիւն ունինք, որ մեկը «Արշագանքի» 7 №-ի հարց գալը, երբ այս գաղտնիքը առաջին անգամ մենք հրապարակի վերայ դրինք, աղքատաց Հոգաբարձութեան հասանելիութեան հարցին ոչ մի խառնուրդ չէր նազարբեգեանցի քարվանսարայի արդիւնքից: Մինչդեռ, և միւս կողմից ամենաստույգ տեղեկութիւն և վկայութիւն ունինք դարձեալ, որ իւրաքանչիւր տարի յիշեալ արդիւնքը ստանալիս է եղել մեծապատիւ Գրիգոր Դիլգարեանի մեծապատիւ ընկեր — խնամին:

Թերևս Գր. Դիլգարեան կամ իւր ընկեր — խնամին մեզ առարկեն թէ՛ աղքատաց մասը թէև տուածներում մտած չէ, բայց մասնատրուած է: Գուցէ նրանք աղքատների ցուցակներ և նոյն իսկ նորանց ստացագրեր ներկայացնեն կամ հրատարակեն այժմ: Առ այդ մենք հիմնականից նախազգուշացնում և պատասխանում ենք, որ այդ ամեն ձեւականութիւններին մենք միանգամայն հաւատ չպիտի ընծայենք և

միշտ տրամադրուած պիտի լինինք կարծելու, որ այդ ամենը հնարովի բաներ պիտի լինեն՝ հրապարակ ելած գեղծմունքը՝ պարտկելու և կարկատելու համար: Մեռելների վկայութիւնք (երբ գրաւոր չեն) նոյնպէս ընդունելու չենք: Այս ամենը մենք յիշում ենք այն միակ նպատակաւ, որպէս զի պ. Գր. Դիլգարեանը երբ մեզ պատասխան տալու լինի, բուն հարցից շեղուելով՝ կողմնակի և անստուգելի վկայութեանց և սովեստութեանց չը դիմէ: Այլ նա ուղղակի պատասխանէ հետեւեալ հարցերին: Առաջին՝ Նազարբեգեանցի քարվանսարի հինգ գուքանների արդիւնքից՝ Բագուայ հայ աղքատներին հասանելի մասը՝ Դիլգարեանի ընկեր — խնամին (կամ թէկուզ մի ուրիշ անգամը) ստացած է եղել կապալառուից ամէն տարի թէ ոչ: Երկրորդ՝ եթէ ստացած է, ինչի համար յանձնած չէ գանձապահին (Դիլգարեանին) և Հոգաբարձութեան տուածներում մուտք գրուած չէ, գոնեա մինչև «Արձագանքի» 7 №-ի դուրս գալը: Երրորդ՝ Դիլգարեանը այդ կտակի և այդ արդիւնքի գուքութեան մասին տեղեկութիւն չէ ունեցել բնաւ (մենք կը հաստատենք, որ ունեցել էր և ունի՝ աւելի հաստատ քան տողերիս գրողը): Եթէ ունեցել էր և ունի, ինչի չէ պաշտպանել աղքատաց շահը՝ իւր խնամի ընկերի ձեռքից ի բաց կորզելով աղքատաց փողերը:— Սպասում ենք այս հարցմանց պատասխաններին:

ՏԵՂԱՅԻ

***

Բագուից պ. Տեղացին մեզ գրում է.

«Սրանից 14 ամիս առաջ մի պարոն (որոյ անունը առ այժմ չենք յայտնում) Բագուայ աղքատախնամ Հոգաբարձութեան հարկանիսից մեկին յանձնում է հետեւեալ նուէրները՝

100 ռ. յօգուտ աղքատանոցի և

500 ռ. յօգուտ եկեղ. - ծխական դպրոցներից այն պայմանաւ, որ այդ գումարը յանձնուի Մարդ. ընկերութեան ի պահետ, իսկ տոկոսիքով երկու որդեգրուհիք պահուին ծխակ. դպրոցում:

Որովհետև յիշեալ 600 ռուբլու ստացման և գործադրման մասին՝ նուիրատուն մեկ օր «Հինգ տեղեկութիւն չէ ստացել, որովհետև Մարդ. ընկերութեան հրատարակած հաշուց մէջ յիշեալ 500 ռ. և նուիրատուի մասին ոչինչ ասած չէ և դպրոցաց Հոգաբարձութիւնը լրնթաց 14 ամսուայ որդեգիրներ նշանակած չէ, — ուստի բնական է, որ նուիրատու պարոնը սկսել է գանազան կասկածներ տանել,

Բ. Քերթաշյանի 1893 թ. 29 հունիս.

Արթուր հովիտ ազանց Հայկաջ, Որ ի դարու ալմիկ ներկայ, Չի կայսերեն ընդհա գտեալ, Դոսի՛ն Արշիւ Բուսկոտ՛ն Արմաւոսկիւ. Կիւն՛ն Արցախեան Դոզարդոս.		Սխիւթար՝ սփոխիլ գտեալ նոցա: Երջանկազոյզ զաղքա առ աղպա: Եւ գետորէն նոցա հեղեալ: Դոզարդոս Արշիւ Բուսկոտ՛ն Արմաւոսկիւ. Կիւն՛ն Արցախեան Դոզարդոս.

ՅՈՂՍԷՓ ԱՐԶԱԿԱՆԻՔ, ԵՍԵՅԱՆ, ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

նա մանաւանդ՝ որ 600 ռ. գումարը աղքատաց հոգաբարձութեան անդամին վճարելով՝ ստացական չէ ստացել:

Հրապարակ հանելով այս լուրը՝ հրաւիրում ենք մեծ. Գրիգոր Գիւլարեանցին՝ լրագրութեան մէջ յայտնել թէ լիշեալ 600) բուբլին, սրանից 14 ամիս առաջ, արդեօք նա ստացել է իւր կօլեգից, որ է իւր պաշտօնակից ընկեր—խնամին»:

ԻՐՆԵՍՏՐ ՐՕՍՍԻԻ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՆԵՐԸ

Թիֆլիսի հասարակութիւնը այսօր առիթ ունի իւր փոքրիկ բէմի վրայ տեսնելու համաշխարհային հռչակ ունեցող մի գերասանի խաղը համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող թատերագրութիւններին: Անընդհատ տեսնելով միջակ, շատ անգամ էլ անշնորհ գերասանների խաղը, անմիտ, անբովանդակ, զրական որ և է արժանաւորութիւնից զուրկ, լոկ արտաքին էֆէկտների վրայ հիմնուած թատերագրութիւնների ներկայացումներ—ինչպէս էին վերջին 6—7 տարիների ընթացքում Թիֆլիսում որ և է լեզուով տրուած ներկայացումները—մենք առանց նկատելու կարծես ստորացրել էինք մեր պահանջները բէմից, նսեմացրել էինք և բէմի նշանակութիւնը, լոկ զուարճալիքի տեղ դարձնելով թատրոնը: Ուրիշ ինչով պէտք է բացատրել այն անճոռնի ցոյցերը ամենահասարակ գերասաններին և գերասանուհիներին առած, որ մենք շուտով էինք այդ տարիների ընթացքում, հրճվում այն թատերագրութիւններով, որ ոչինչ գրականական և հասարակական նշանակութիւն չունին և չեն կարող ունենալ: Այսօր տեսնելով մի շարք նշանաւոր թատերագրութիւնների գեղարուեստական ներկայացումներ, մենք շարժառիթ կունենանք սթափուելու մեր այդ անպատուաւոր դրութիւնից և ըստ արժանւոյն գնահատելու այդ բոլորը:

Մի նշանաւոր օգուտ էլ կ'ունենանք մասնաւորապէս մենք հայերս. թատրոնի խնդիրը մեր օրուայ խնդիրն է: Դեռ մեր հասարակութիւնը բոլորովին չէ հաշտուել այն տխուր և իրան համար անպատուաբեր գաղափարին, թէ նա թատրոն պահել անկարող է: Բոսսիի ներկայացումները անշուշտ կը չիշեցնեն մեր հասարակութեանը, մի անգամ ևս կը շեշտեն թատրոնի հասարակական նշանակութիւնը, նորա կրթիչ ազդեցութիւնը միանգամ ևս կը ապացուցանեն, որ լաւ բէմը ընդունակ է եթէ ոչ բոլորովին վերածնել մի ամբողջ հասարակութիւն, գոնէ շարժել նորա թմբուկները և դուրս բերել անզգացութիւնից (ինչպէս այդ եղաւ մեզանում 1879—82 թուականներին): Այդ տեսակ թատրոնը—և միայն այդ տեսակը—հասարակական նշանակութիւն է ստանում և տարբերվում լոկ զուարճալիքից:

Խկապէս ասած՝ մեր հասարակութեան բոլոր դասակարգերը դեռ չեն հաշտուել—մենք այդ միանգամ ևս հաւաստիացանք—այն գաղափարին, թէ թատրոնը լոկ ուրախ ժամա-

նակ անցկացնելու մի միջոց է: Հասարակութեան այդ դասակարգը, որի համար առհասարակ կեանքը լոկ զուարճութիւն է, որն և կազմում է Թիֆլիսում չմշտական թատրոնական հասարակութիւնը, դա մի հիւանդացած տարր է, թէպէտ ինքը այլ կարծիք ունի իւր մասին: Այդ հասարակութիւնը Բոսսիի առաջին ներկայացումներ բացակայ էր: Ապագայ հայոց թատրոնը—մեր յոյսը մեծ է, որ այդ կը լինի—հասարակութեան ուրիշ տարրերին պիտի դիմէ, և թէ ուզում է աւելի ամուր հիմքի վրայ հաստատել իւր գոյութիւնը:

Սակայն դիմենք Բոսսիի խաղին:

Մեր նպատակից դուրս է ամբողջութեամբ նկարագրել Բոսսիի խմբի բոլոր ներկայացումները: Խմբի կենտրոնը ինքը Բոսսին է. մնացեալները ամենահասարակ գերասաններ են: Այդ իսկ պատճառաւ Բոսսին շատ կտորներ դուրս է թողնում և այդպիսով հանդիսականների ուշադրութիւնը ամբողջապէս կենտրոնացնում է իւր խաղի վրայ: Մի նկատողութիւն ևս. այս տողերի գրողը դժբաղդաբար անձնօթ է իտալական լեզուին, որ կարող է վնասել տպաւորութեան ամբողջութեանը:

Սակայն իմ անձնօթ են ձէքսպիլի թատերագրութիւնները, նոցա նշանաւոր կտորների ամեն մի տողը, ամեն մի դարձուածքը. իմ մի քանի անգամ չէ կարդացել նորանց և մի քանի անգամ էլ բէմի վրայ չէ տեսել: Այդ հանգամանքները և այն, որ իտալերէնը շատ մօտ է փրանսերէնին և մանաւանդ լատիներէնին, միջոց են տալիս գրեթէ բառ առ բառ հետեւելու Բոսսիի խօսքերին: Եւ մարդ այնպէս գրավում է նորա խաղով և այնքան լարուած ուշադրութեամբ հետեւում նորա ամեն մի շարժմունքին, որ եթէ կայ մի բան, որ թուլացնում է մեր ուշադրութիւնը, դա աւելի թատրոնում տիրող սարսափելի շոգն է, քան լեզուի անտեղեակ լինելը:

Յատնի է, որ ձէքսպիլի բոլոր թատերագրութիւնները ունին որոշ տեղեր, չափնի մենախօսութիւններ, գործող անձանց փոխադարձ այնպիսի դրութիւններ, ուր առաւելապէս արտայայտվում է մարդկային մտքի ստեղծագործական ոյժը և սրտի ու հոգու ամենախոր շարժմունքները, որոնց նկատելը և նկարագրելը մինչև այսօր միմիայն ձէքսպիլին է յաջողուել: Հուշակաւոր գերասանները սովորաբար առանձին ուշք են դարձնում այդ կտորների վրայ և աշխատում այդ տեղերում ցոյց տալ իրենց հանճարի և ձիրքի ոյժը, չափն ու սահմանը: Այդ կտորներից մի քանիսը, ամենանշանաւորները նկարագրելով՝ մենք կ'աշխատենք ծանօթացնել Բոսսիի խաղի առանձնաչափութիւնները, որքան մեր թույլ գրչով այդ կարող ենք անել:

«Իր» ողբերգութիւնը սկսվում է մի հիանալի տեսարանով: Ծեր թագաւորը իւր բոլոր երկիրը վեհանձնաբար բաժանում է իւր երեք աղջիկներին և զորա փոխարէն պահանջում է նորանցից որդիական սիրոյ արտայայտութիւն: Նա սպասում է, որ իւր վեհանձն մեծահոգութիւնը գնահատուած լինի այն ձեւով, որ ընտելացած են բոլոր թագաւորներն առ հասարակ, պերճախօս շողոքորթութիւններով: Նա հրճվում է մեծ աղջիկների բաւականին չոր և ե-

րեսպաշտական խօսքերից և կարծես երջանկութեան բարձրագոյն աստիճանին է հասած: Բայց ահա կրտսեր աղջիկը, ամենասիրելին, որ արքայական տեսակէտից շողոքորթութիւնով պիտի գերազանցէր առաջին երկուսին, բոլորովին օտարօտի ոճով է խօսում: Լիբի արքայական սիրտը բորբոքվում է և առանց խղճահարուելու նա հեռացնում իրենից սիրելի աղջկանը: Սակայն Բոսսին իւր խաղով այնպէս էր ներկայացնում Լիբին, որ կարծես նորա հայրական գութը, կուռելով կայսերական գոռոգ ինքնասիրութեան հետ, վերջնականապէս չէ յաղթուած: Այն տեղերը, ուր Բոսսին ներկայացնում է իբրև հայր, նորա սիրող սրտի արտայայտութիւնները այնքան վեհ և ազնիւ են, որքան վեհ և ազնիւ էր նորա մեծահոգութիւնը և ունեցած հաւատարմութիւնը դէպի իրեն որդիքը: Բայց ահա՛ նա հաւաստիանում է, որ սխալուած է. երկու երեք աղջիկները արտայայտում են բաւականին որոշակի կերպով իրանց սրտի զգացմունքը դէպի իրանց հայրը և բարերարը: Նա բորբոքվում է բարկութիւնից, Բայց կսկծում է նորա հայրական սէրը, երբ կրկին և կրկին անգամ չիշեցնում է իւր կրտսեր աղջկանը, որ սա չէտ առնէ իւր խօսքերը և չը ստիպէ նորան վերադառնալ իւր մեծ քրոջ մօտ: Բայց ապարդիւն ձգտում. ահա երկրորդ աղջիկը աւելի շատ թուեաւորում է նորա արքայական զգացմունքը, վիրաւորում հայրական սիրտը և մարդկային բանականութիւնը: Նա վերջնականապէս հաւաստիանում է, որ այլ ևս ոչինչ չէ կարող սպասել իւր աղջիկներից: Զգալով իրեն միակ, տեսնելով իւր ամենասիրելի առարկաներից վիրաւորուած իւր բոլոր բնութիւնը, արքայական պատիւը, հայրական սիրտը և մարդկային մեծահոգութիւնը, մի տիտանական ոյժ է գտնում իւր մեծ սրտի մէջ բողբոջելու իւր որդոց այդ ապերախտութեան դէմ: Ասում են, որ Սալվինին առաջինն է եղել, որին յաջողուել է ներկայացնել այդ բողբոջը իւր ահարկու սարսափով:

Սակայն Բոսսին, (3 գործ. I տես), աւելի իւր վիրաւորուած սրտի ցաւն է արտայայտում, աւելի աղբսում է բնութեանը, հայցում փառատակի և որոտման կարեկցութիւնը դէպի իւր անօգնական թշուառութիւնը, քան վրէժխնդրութեան բողբոջ պահանջում բնութիւնից: Այդ իսկ պատճառով նորա այդ նշանաւոր մենախօսութիւնը աւելի մեղմ է, աւելի խաբուած սրտի վրդով է արտայայտում, քան բարկութեան բողբոջ: Սակայն այդ հիանալի տեսարանի տպաւորութիւնը դորանից չէ թուլանում, թէպէտ՝ եթէ արտաքին, գուտ էֆէկտի տեսակէտից նայենք, գուցէ դա մի պակասաւոր կողմը լինի: Բայց Բոսսին առ հասարակ խուսափում է զուտ էֆէկտներից և աւելի արտայայտում Լիբի զգացած անօգնականութիւնը և անգորութիւնը, քան նորա բարկութեան բողբոջի աստիճանը:

Երրորդ գործողութեան թէ սկիզբը և թէ վերջը Լիբ թագաւորի խելագարութիւնը պէտք է համարել նորա խաղի ամենամշակուած կտորներից մէկը: Այդ բոլորը, ուրիշ գերասաններ (օր. Բարնաչը) կատարում են աւելի էֆէկտներով, քան Բոսսին: Բայց վերջինի խաղը իւր մանրամասնութեան զարմանալի մշակմամբ աւելի արգարացնում է ձէքսպիլի խորհուրդը որ տա-

լիս է դերասանին, Համլետի բերանով թէ «Քո կրքերի շարժման, փոթորկի, այսպէս ասած՝ հեղման յորձանքի ժամանակ անգամ չը դուրս գաս մեղմացուցիչ չափաւորութեան սահմանից»:

Սակայն Բոսսի խաղի chef d'oeuvre-ը «Լի-րում» չորրորդ գործողութիւնն է, երբ նա կըր-կին հանդիպում է Կորդելիային: Այստեղ ա-ւելի յաճախ Բոսսին դիմում է իւր դերակա-տարութեան սիրած միջոցին, անխօս խաղին: Նորա ծնկաչոք գրութիւնը Կորդելիայի առջև և յետոյ նորա գուրգուրանքը, փաղաքշանքը, թափանցիկ հայեացքները, որ կարծես կար-դում է կապուտ, հրեշտակային աչքերի մէջ նոյն անսահման սէրը, վերջապէս նորա խօսակցու-թեան և ձայնի մէջ արտայայտուած հայրական անսահման սէրը գէպի իւր գուստը, նորա ա-մեն մի շարժումները արտայայտում են, որ այդ ծերունի հայրը ապրում է աղջկայ կեանքով, որ նորա կեանքի միակ յենակէտը իւր սիրելի աղ-ջիկն է: Չը կայ նա, և չէ կարող ապրել և Լիրը: Եւ ահա երբ նա տեսնում է իւր աղջկայ մե-ռած դիակը, այն ժամանակ նորա կեանքի բոլորները հաշուած են: Գուրս բերելով իւր պաշտելի դստեր անշնչացած դիակը, Լիր—Բոսսին մեղմ և մեծ քնքշութեամբ կատարում է վերջին տեսարանը և վերջին վայրկեանին մարմնի անդամների մի փոքրիկ կծկտումից և ձեռքերի դողից յետոյ նա մեռնում է սրտի ճաշթումից: Առհասարակ Լիր—Բոսսին խաղում է մեղմ, աւելի մշակած է նորա խաղի ամբող-ջութիւնը, խոր մտածած նշանաւոր կտորները, ոչ մի անգամ նա չէ աշխատում մի արտակարգ և արհեստական էֆֆէկտ ստեղծել: Նորա էֆ-ֆէկտները բնական են և նորա խաղի ամբող-ջութիւնը կազմող փունձի մի մի գեղեցիկ ծա-ղիկները:

(Ար շարունակում)

* *

Մեզ հաղորդում են, որ տեղական հայոց դերասանական խումբը, վաղը, երկուշաբթի, յունիսի 4-ին, Թիֆլիսի ազնուականների բան-կի թատրոնում կը տա մի ներկայացում ի պատիւ խալալական հուշակաւոր ողբերգակ Էր-նէստո Բոսսի: Կը խաղացուի պ. Սունդու-կեանի «Պէպո» կոմեդիան:

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՈԼԻՑ

Մայիսի 21 1890 թ.

«Արեւել» լրագիր, ազգային լրերի շար-քում, իր ընթերցողների ծանուցանում էր որ Հայոց Պատրիարքարանը ընդունած է 850 բուլլի, զոր զրկել է Պէսարապիա-ցի մի հայ մարդ Քիշնէվի առաջնորդա-րանի միջոցով: Այդ գումարը, զրկողին պայմաններին համեմատ բաժնուելով, 300 բուլլին զրկել են Մուշ ՚ի պէտս ս. Կա-րապետի վանուց:

Սոյն պայմանը ինչ-ինչ խորհրդածու-

թիւններ թելագրում է ինձ, այն ժամա-նակում մանաւանդ որ սարսափելի մոռա-ցութիւն ձգւում է Պոլսից գաւառների վերայ, նրանց կրօնական, ընկերական, ազգային, վարչական, տնտեսական կեան-քի մասին:

Սահմանադրութեան թուականները, յուրմէհետէ էլ ամեն իշխանութիւն իրան կեդրոնացրել է Պոլիս, որպիսիք են՝ երես-փոխանութիւն, վարչութիւն իր բոլոր ձիւ-ղերովը, մեծ մեծ իրաւունքներ, տարեկան տուրքեր, գաւառներն աչքէ ձգվում են շարունակ, և այս բոլորէս այսպէս մտա-ծում են մեր Պոլսի գործիչները թէ ինչ որ Պոլսի համար չէ, ոչինչ է այդ. Եկե-ղեցի՝ Պոլսի համար. դպրոց Պոլսի համար, որբանոց Պոլսի համար, իսկ անդին՝ ժո-ղովուրդ կայ, հազարներ կան հազարների վերայ, ո՛ւմ հոգն է. հինգ-տասը տարին միանգամ առաջնորդ կը զրկենք, և ահա ամեն բան վերջացաւ գնաց:

Հէնց սահմանադրութիւնի օրերից մեր վանքերի բարձրագոյն իշխանութիւնն էլ Պոլսի մնաց: Իրաւունք չունինք հարցնե-լու թէ ինչ բարւոք տնօրինութիւն եղած է մինչև այսօր.— ոչինչ. և այդ հաստա-տութիւնք, որք հաստատուն չէնքերի վերայ կանգուն հասան մինչև մեր օրերը, հիմա քայքայուելու վտանգին ենթա-րկու են. խաչերը կը գողցվին, հողերն անմշակ կը թողվին, կալուածներն կը յափշտակվին, և հնութիւնից պահված պահպանված սրբութիւնք՝ ձեռագիր, եկե-ղեցական թանգ գրեցոյցներ, գաւազան, ազամանդակուռ սաղաւարտ գնում ու գնում են. ձեռքից: Վերջերս իմաց արել էին ինձ, որ մի վանքից երկու խաչ գող-ցված են 6—7000 բուլլի արժողութեամբ: Այս տեսակ կորուստներ մեր ամեն վան-քերն էլ կունենան և այս պատճառաւ իբրև նոր բաներ չեն զարմացներ զմեզ. և որովհետև այս գէպքեր կատարվում են Պոլսից հեռի, պատրիարքից ու ազգային ժողովներից հեռի, ոչ ոք հետաքրքրվում է: Ապուշները բնաւ մտքից իսկ չեն անցնում որ Հայաստանում մի ու ինչ վանք, իր աւե-րակների, դիզված փոշիի, քակված, քանդ-ված, զարդերին տակ, Արմաշու վանքից շատ աւելի արժէք ունի իր հնութեամբը, կա-լուածներովը և նա մանաւանդ այն բա-րոյական մեծ ազգեցութեամբը, զոր վոր-ծել է իր շրջակայ բնակիչների և տարե-կան ուխտաւորների սրտին վերայ:

Փողովորդի հաւատքը թանձրագոյն ա-ռարկաների հետ սերտ կապակցութիւն ունի, վանքի պատերից ինկած փայտը, քարը կարևորութիւն ունի պաշտող սըր-

տին վերայ. ուստի մի տեսակ անհոգու-թիւն, զոր ունեցել ենք մենք այդ հոգեւորական շէնքերի մասին, վնասա-կար եղել է: Հիմա ոչ ս. Կարապետը հարցնող կայ և ոչ ս. Բարձրդիմէտը, մինչդեռ ամենքս էլ քաջ գիտակ ենք որ 40—50 տարի առաջ ամեն գաղթական հայ իր հայրենի աշխարհի մասին մի հաս-տատուն բան գիտէր, ուխտաւորներ գնում էին, ինչպէս յերուսաղէմ, նոյնպէս ի ս. Կարապետ և աւելի մեծ ջերմեռանդու-թեամբ: 1890 թուականին հանդիպեցայ ծերունի մը, անունը Երամ-Աղա. այն մարդ շատ բաներ պատմում էր մեզ իր յիշողութիւնից, Էջմիածին տեսել էր, ս. Կարապետը գիտէր, հին սուրբերի պատ-մութիւն կ'անէր. մեր հաճոյագոյն դը-սանքն էր այնուհետև շատ անգամ, ժամ աղօթքից յետոյ, շարուել այդ տկար, վը-տիտ, դողդոջուն ծերին բոլորտիք: Տես-նել կարժէր զառամը, իր ձայնը փոխվում էր, մի նոր ողևորութիւն ցնցում էր զին-քը, և կարօտին տմբ հառաչանքը, իբ-րև վերջաբան իր պատմութեանը, իր խօս-քը կնքում էր: Այդ մարդը, իր կեան-քումը, չորս անգամ Հայաստան ուղևորել էր Ռոտոսթոյ քաղաքից, ուր ոչ նուազ քան 12,000 հայեր են բնակում իբրև գաղթական մայր աշխարհից:

Հիմա ոչ այդ սերունդն ունինք և ոչ իսկ այն կրակոտ հաւատքը, և այսպէս մեր գաւառներն իրենց վանքերով, կեան-քերով, կալուածներով, արժէքներով մըտ-քից ու սրտից ընկնում են հաւատարապէս:

Թող Պոլիս բնաւ չպարծի թէ օգ-տամատուց եղել է գաւառներին. «Միա-ցեալ Ընկերութիւնք» տարեկան 8—900 ոսկին, ուր մտնում են ոչ նուազ օտար գլխոտ ողինների կամաւոր տուրքերը, կա-րելի չեղաւ տակաւին հայթայթել առանց արբեցուցիչ թմրութեան պարահանդէսնե-րի, դիմակաւոր խմբերի, կաթողին փա-րամների, և ցոյց է տալիս որ իր հեշ-տութեանց փոփոքը միայն սփռում է մեր գաւառների վերայ: Գաւառացիք իրա-ւունք չունին վշտանալու. որ մինչ Կ. Պոլսում եկեղեցիները կը ներկվին ճոխ նկարներով, զանգակատուններ կը ցցուին ահագին գումարների վերայ, իտալական հրեշտակներ կը թռչին Կալաթայի ս. Լուսաւորից եկեղեցուց կամարների վերայ, Արմաշի համար դրամ, ուսուցիչ, կարգ, կանոն և այլ ամեն բան մտածում են 10 երեխաներ կը թելու, իրենց ամեն վանքե-րը, ս. Կարապետից, ս. Բարդուղիմէոսից սկսեալ, ՚ի սպառ մոռացութեան մէջ են ընկնում, աչքից հեռի, սրտից էլ հեռի,

և Աշտիշատն էլ քայքայվում է մշեցուց սրտերին վերայ:

Հաւատալ պէտք է միշտ, որ Հին Հոգերի վերայ կրթութիւն, վանականութիւն աւելի կենսականութիւն ունին և ունեցել են: Արմաշ կրնայ Պօլսի եկեղեցիներէ համար, 15—20 տարիներ անցնելուց յետոյ, աստուածաբան քարոզիչներ դուրս տալ, մարմնով փափուկ, մորթով սպիտակ, հագուստով ճաշակաւոր, քալուածքով շնորհալի, կլոր մորուքով, թուին յօնքերով. բայց ի սպառ չպիտի կարենայ տալ մեզ կորովի դործիչներ բնմին վերայ, սեղանին առջև, գործիչներ, որ Քրիստոսի պէս յարեալ մնան իրենց իղէալին, յանգուզն լինին, վտանգների դէմ խիղախեն: Հայաստանցի վանականը, իր ուխտի առաջին օրից, աչքի առջև ունի ժողովուրդը, որոյ հոգևոր տեսչութիւնն ապա պիտի ստանայ, նրա հիւանդութիւններին զիտակ է, ցաւերի աղբիւրները կը դոնէ. և, ի հարկին, Քրիստոսի հեղափոխի զինուորը, կարող է լինում իսկական զինուոր դառնալու: Արմաշ ինչ պիտի անէ. վաղը կամ միւս օր գաւառներէ լաւ երեսներ պիտի ժողովէ իր ծոցումը, յետոյ դուրս պիտի թափէ իբրև վիժմունք իր ցաւոտ աղիքներէ, և պիտի ասէ նրանց թէ. «Երթալք քարոզեցէք»: Պօլս պիտի գան շոգեկառքով, նոր կեանք պիտի տեսնեն, և չպիտի կամենան բաժանուիլ այն հեշտութեան քաղաքից և կամ, եթէ լինի որ յանձն առնուն գաւառները դնալ, պիտի ջանան կողովուրդը աղքատ ժողովուրդը, դրամ հաւաքել և ինչ ինչ պատրուակների տակ հրաժարելով, գալ նստել հեշտութիւնների գիրկը և ըսել. «Այս է հանգիստ իմ, ի սմա բնակեցայց յաւիտեան»:

Այսպէս պօլսեցիք մոռացել են գաւառները՝ սահմանադրութիւն, երեսփոխանութեան իրաւունք իրանց զլխի կակուղ բարձ անելով. և աս և ան էլ մերթ շարժվում են խաղաղ գաւառներում, եթէ կայ, գանազան խաղեր խաղցնելու. — առաջնորդի խաղ, քահանայի խաղ, հարսի ու փեսի խաղ: Այս վիճակ ճշր պիտի տանի զմեզ. — չալտնի բան է, այն տեղ, ուր հասել ենք այսօր:

Գաւառները լաւ առաջնորդ չունենան.

Մեր նահապետական տուններ ու տեղեր քանդվին.

Ժողովուրդը թողու իր ետև հողը, տունը, գաւակը.

Վանքերը քայքայուին.

Եկեղեցիները դատարկ մնան:

Մեր իրերի վիճակն այս է. հիմա դրամ էլ դուրս է գալիս ամուր կապված քսակ-

ներից, և հայերը Պօլսը շէնցնում են: Ապրին. էլ ինչ բանի կարօտ ենք. . . .
ՎԱՀՐԱՄ

ԸՆԴԴԻՄԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Պարոն խմբագիր

Պարգալով՝ «Արձագանք»-ի 7 համարում տրպուած, Բագուայ Աղքատաց Ընկերութեան առթիւ, մեզ վերաբերեալ մի քանի խօսքերը, խոնարհաբար խնդրում ենք պատուական թերթի մի անկիւնում տեղի տալ հետևեալ երկու տողերին:

Մինչև Վեհափառ Հայրապետի հովանաւորութեան յանձնելը, տեղույս Աղքատաց Խնամատար Ընկերութիւնը գոյութիւն ունէր որպէս մի ճիւղ Բագուայ Մարդասիրական Ընկերութեան Հաշու: Նորա գործերը կառավարելուց մասին, նուիրատու անձանց կողմանէ ընտրուած հոգաբարձութիւնը իւրաքանչիւր տարի հրատարակել է իւր հաշիւները ի վիտուիւն նուիրատուաց:

Անցեալ 1889 թուականին, չենք չիշում որ ամսին, ըստ հրաւիրանաց չիշեալ հոգաբարձութեան, մենք ի ներքոյ ստորագրեալքս, ժողովեցանք պ. Դիլդարեանցի տունը: Այդ վերջինը որպէս գանձապահ նոյն ընկերութեան կամեցաւ ենթարկել իւր հաշուէմատեանը, մասնաւոր կերպով, մեր հաշեցողութեանը և քննութեանը: Սակայն մենք, որպէս մասնաւոր անձինք, թէև անգամ Աղքատաց Ընկերութեան, իրաւունք չը տուինք մեզ հետագոտել մանրախոյզ կերպով մոից կամ ծախուց դրամոց ուղղութիւնը և ճշտութիւնը, միևնոյն ժամանակ մի մազի չափ կասկած չ'ուզենալով հոգաբարձութեան և նոյն իսկ գանձապահ Դիլդարեանցի անձնուէր ծառայութեան և հաւատարմութեան մասին, մենք մի քանի ժամուայ միջոցում կարողացանք կարգալ մի առ մի բոլոր դրամական յօդուածները, ստուգելով այդ յօդուածները վաւերացնող գրաւոր ապացուցութիւնների (ОПРАВДАТЕЛЬНЫЕ ДОКУМЕНТЫ) հետ և գտնելով այդ ամենը ուղիղ և ըստ վկայութեան պատուելի հոգաբարձուաց, արդարութեամբ և նորանց գիտակցութեամբը գումարները գործադրած, մենք մեր կողմից ևս չնորհակալութիւն չայտնեցինք և ըստ առաջարկութեան պ. Դիլդարեանցի ստորագրեցինք դրամամատեանը միևնոյն մտօք, և միևնոյն ժամանակ հասկանալի էր պ. Դիլդարեանցին, թէ մեր ստորագրութիւնը որպէս մի մասնաւոր վկայութիւն, չի կարող կաշկանդել հասարակութեան իրաւունքները, որն որ ամեն ժամանակ ունի իրաւունք ենթարկել հոգաբարձութեան հաշիւները իւր վերահաշեցողութեան և մանրագնին քննութեան:

ՆԵՐՍԷՍ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ.
ՍԻՐ. ՎԱՐՁԱՄԵԱՆՅ.

22 Մայիսի 1890 թ.
Բագու:

ՖԷԼԻԵՏՕՆ

ԶՈՒՐ ՅՈՅՍԵՐ

Վ Ե Պ

(Չարունակութիւն)

VIII

Սոր բնակարան տեղափոխվելու հետևեալ օրից արդէն Ռուբէնը յանձն առաւ իւր պաշտօնը: Դպրոցի տեսուչը, որ նրա նախկին ուսուցիչն էր, ընդունեց նրան ուրախութեամբ և խոստացաւ մօտիկ ապագայում աւելի չարմար պաշտօն:

— Աշխատելու սէր ունեցողը, — ասաց նա, — երբէք քաղցած չի մնալ:

Իսկ Ռուբէնը, կամայ թէ ակամայ, պէտք է ունենար այդ սէրը. նրա վճիռը հաստատ էր: Ոչ միայն չը հետևեց Մելիք-Բարսեղեանի խորհրդին, այլ և արհամարհանքով էր չիշում իւր հօրեղբոր տունը: Այն տունը, ուր նրա միակ քոյրը այնքան տարի բարոյապէս տանջվել էր:

Բայց նրան անհանգստացնում էր մի հանգամանք — Մարիամի անորոշ տխրութիւնը: Իզուր այն երեկոյ, բժիշկը դուրս գնալուց յետոյ, նոյնպէս հետևեալ և երրորդ օրը, փորձեց իմանալ նրա յանկարծակի ալլալման պատճառը:

— Հէնց այնպէս, սիրտս նուաղեց, — պատասխանում էր Մարիամը անվրդով:

Հակառակ իւր խոստմանը, բժիշկը չ'եկաւ նրանց մօտ, ոչ հետևեալ օրը, ոչ յետոյ: Ռուբէնը նկատում էր, որ Մարիամը չէ խօսում նրա մասին, մինչև անգամ խոյս է տալիս անունը չիշելուց:

— Զարմանալի է, — ասաց մի անգամ եղբայրը իր մամբը, — Վասիլը, կարծես, մեզ բոլորովին մոռացել է:

— Երևի, զբաղված է գործերով, — պատասխանեց քոյրը և ուրիշ ոչինչ չ'աւելացրեց, հակառակ Ռուբէնի սպասածին:

Քրոջ արտաքին անտարբերութիւնը աւելի շարժեց եղբոր հետաքրքրութիւնը: Այլ ևս նա համոզվեց, որ Մարիամը կեղծում է, որ նրա տխրութեան բուն պատճառը կապ ունէ Մելիք-Բարսեղեանի հետ:

Հազիւ մի շաբաթուայ ընթացքում Մարիամը կարողացաւ կարգի բերել նոր բնակարանը: Նա աշխատում էր առաւօտից մինչև երեկոյ անդադր: Նա համարեա ոչինչ հասկացողութիւն չուներ տնային տնտեսութեան մասին — ոչ եփել գիտէր, ոչ կարել, ոչ մինչև անգամ լուանալ: Հարկաւոր էր մի խորհրդատու, մի դեկավար: Եւ նա ստիպվեց դիմել հարևան կանանց օգնութեանը: Մէկը նրան սովորեցրեց հասարակ սուպ պատրաստելը, միւսը յանձն առաւ սովորեցնել շոր լուանալու եղանակը: Ֆիզիքական աշխատանքի ծանրութեան տակ ճնշուած այդ գուհիկ կանայք հոգով խղճում էին նրան, որի կրթութեամբ ձևերից, քնքոյզ կազմուածքից արդէն գուշակել էին նրա հաւուստ ընտանիքի գաւակ լինելը:

Ամենից աւելի ցաւակցութիւն էր ցոյց տա-

լիս պառաւ տանախրուհին: Ստէպ ստէպ նա մտնում էր ներս, անկող հիւրի պէս և Մարիամին ձանձրացնում իւր մանրակրկիտ հարց ու փորձով: Ո՛վ է, որտեղացի է, ազգականներ ունի, քանի տարեկան է, երբ է ուսումը աւարտել և այլն և այլն: Այդ կինը, որին Մելանիա Պետրովնա էին անուանում, Մարիամին կասկածելի էր թւում իւր գեղնագոյն գէմքի անհամեստ արտայայտութեամբ, իւր հինաչաճ մագերով իւր պատկառելի հասակին անվայել ազատ և համարձակ շարժումներով:

Մի օր Մելանիա Պետրովնան, պատշգամբի վրայ տեսնելով Մարիամին սամովարի մէջ ածուխ ածելիս, մոտեցաւ: Նա բռնեց օրիորդի ճնօտից, վերև բարձրացրեց գլուխը և, նայելով նրա գեղեցիկ աչքերին, արտասանեց.

—Ի՛նչ սիրուն ես, ափսոս...

Մարիամը զգուշանալով երեսը շուռ տուեց և առանց մի խօսք ասելու, մտաւ սենեակ: Կուսամտից նա տեսաւ, որ պառաւը կանգնած նայում է, մի խորամանկ և հրույ ժպիտ երեսին: Նոյն երեկոյ նա Ռուբէնին յայտնեց, թէ ցանկալի կը լինէր մի ուրիշ բնակարան վարձել:

—Ինչո՞ւ:

—Քեզ համար շատ հեռու է,—թագցրեց նա իսկական պատճառը:

—Ինձ համար հոգս մի անիւ: Եթէ, ուրիշ անցարժանութիւն կայ, այն ասա:

—Անցարժանութիւններ շատ կան,—պատասխանեց Մարիամը, և յանկարծ միտքը փոխելով, լաւելացրեց. բայց ով կը տայ մեզ ամսական տասը ռուբլով սրանից աւելի չարմար բնակարան...:

Յաճախ նա միայնակ նստում էր եղբոր սենեակի մօտ և երկար երկար ժամանակ մնում խորասուզված մտածումների մէջ: Մի քանի օրուայ ընթացքում նա դարձել էր զարմանալի նեարդային: Անսովոր աշխատութիւնից յոգնած, նա երբեմն գրգռվում էր ամենաշնչին բաներից: Յերեկը նա սրբում էր, մաքրում, մի կերպ կերակուր էր պատրաստում, երեկոները վերցնում էր մի օր և է գիրք և նստում լուսամտի առաջ: Նա չէր կարողանում մի քանի էջերից աւելի կարդալ: Ընտրով նրա աչքերը պղտորվում էին, գլուխը պտտում էր, գիրքը ընկնում էր ծնկների վրայ, և նա մնում էր անշարժ, արձանացած:

Սօտ երկու շաբաթ էր անցել, Մելիք-Բարսեղեանը չէր երևում: Ուրեմն իզուր չէր Մարիամը կասկածում, ուրեմն իզուր չէր, որ բժշկի այն սառն «ընկերական» խորհուրդը այնքան քարսափեցրեց նրան:

«Նա ինձ չի սիրում, ո՛չ, չի սիրում,— պնդում էր օրիորդը, չուսահատված գալարելով իւր մատները,—եթէ սիրէր, այնպէս չէր խօսիլ»:

Ի՛նչ, նա վիրաւորական չէ՞ համարում Մարիամի համար վերագառնալ այն տունը, որտեղից համարեա արտաքսել են նրան: Միթէ՞ յայդ էր սպասում նա այդ մարդուց: Նա վախեցնում է չբաւարարելից. նա, որ ինքը չբաւար է եղել և որ այնքան պարծենում է իւր անցեալ չբաւարութեամբ: Նա առաջարկում է իւր ընկերոջը մի այնպիսի քաջ անել, որ վայել չէ ամեն մի քիչ թէ շատ ինքնասէր մարդու:

«Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, միթէ ես խաբովմ եմ,— շնչում էր օրիորդը ստէպ ստէպ,

—միթէ իզո՞ւր էին իմ բարձր յոյսերը նրա մասին»:

Տօն օր էր: Ռուբէնը ազատ էր պաշտօնից: Նա իւր սենեակում զբաղված էր մի գրութեամբ, որ սկսել էր նոր բնակարան տեղափոխելու երկրորդ օրը և որին նուիրում էր իւր ազատ ժամերը:

Մարիամը իւր սենեակում, փոքրիկ, անշուք թախտի վրայ նստած, սպիտակ կտակից վարագույր էր կարում եղբոր սենեակի լուսամտի համար: Ամբողջ գործը բաղկացած էր երեք կարեգծերից: Երկու օր էր նա տքնում էր և չէր կարողանում վերջացնել այդ հասարակ կարը: Նրա անվարժ ձեռները դողդողում էին, ասեղը շարունակ ծակում էր նրա մատները:

Յանկարծ նա Ռուբէնի սենեակից լսեց Մելիք-Բարսեղեանի ձայնը: Նա ակամայ մի ցնցումն զգաց, ձեռները թուլացան, կարը ընկաւ ծնկների վրայ:

—Ա՛ս, վերջապէս, եկա՛ր,— դիմաւորեց Ռուբէնը բժիշկին:

—Հազիւ ժամանակ կարողացայ գտնել,— գոչեց բժիշկը շուռնը կտրված,— հաւատացիր, որ մի րոպէ ազատ ժամանակ չունէի:

Նա շտապով հանեց ձեռնոցները, նստեց աթոռի վրայ: Ռուբէնը իւր ձեռագիրը դրեց սենեակի արկղիկը:

—Այդ ի՛նչ ես թագնում,— հետաքրքրվեց բժիշկը,— ինչպէս տեսնում եմ, դու էլ զբաղված ես: Պարսպիւր, պարապիւր, րոպէն թանգ է: Բայց որտեղ է... օրիորդը: Իւր սենեակում: Յոյս ունեմ, որ առողջ է: Հը՛մ, ասա տեսնեմ, կատարեցի՞ր խորհուրդս, գնացի՞ր հօրեղբորդ մօտ:

Ռուբէնը գլխով բացասական պատասխան տուեց:

—Ի գո՛ւր,— արտասանեց բժիշկը, գլուխը ցաւակցաբար շարժելով,— բայց ի՛նչ պիտի անես, ի՛նչ ես մտադիր անելու:

Գուցէ նա գեռ շարունակէր իւր հարցովործը: Բայց Ռուբէնը այն ձևով էր պատասխանում, որ միանգամայն առիթ չէր տալիս երկարաբանութեան: Բժիշկը սկսեց պատմել այն բոլորը, ինչ-որ արել էր երկու շաբաթուայ ընթացքում:

Նա արդէն ծանօթացել է Թիֆլիզի մի քանի ընտանիքների հետ, դէպք է ունեցել հանդիպելու իւր արհեստակիցներին: Նա շատ նուրբ, շատ քաղաքավարի արհամարհանքով մի քանի նկատողութիւններ արաւ վերջինների մասին: «Պրակտիկան» նրանց փչացրել է, թէօրիան մոռացել են, գիտութեանը բոլորովին չեն հետևում, չը գիտեն բժշկականութիւնը ինչ հրակայական քայլեր է անում վերջին ժամանակ:

—Երևակայիր,— շարունակեց Մելիք-Բարսեղեանը, հեզնաբար ժպտալով,— մէկը, անունը չեմ ուզում ասել, բժշկում է մի թոքախտ ունեցող հիւանդի: Հիւանդը իմ քաղաքակիցներիցս է, հեռու ազգական է: Երէկ նրա մօտ էի, պատահմամբ ծանօթացայ այդ բժշկի հետ: Անունս չայտնեցի և մի կողմ քաշելով, հարցրի ազգականիս հիւանդութեան մասին: Խօսեցինք, վիճեցինք: Ի՛նչ յայտնուեց. այդ մարդը տասը տարի է բժշկութիւն է անում, անուն ունէ, երևակայիր, երևակայիր, չը գիտէ լուծել հրդակաւոր Կօխի բաքտերիտ-բացիլները: Ահա ձեր Թիֆլիզի էսկուլապները, կարելի՞ բան է այդ-

քան սոգէտ լինել և անուն ստանալ:

Յետոյ բժիշկը խօսեց իւր բնակարանի մասին: Խիստ աղմկալի տեղ է վարձել. ստորին չարկում հիւանդներ են բան անում, վերին չարկում գիմնադիստներ են ապրում, ամբողջ օրը պարում են ու երգում: Վերև աղմուկ, ներքև աղմուկ, աջ ու ձախ հարևաններով լի:

—Մի խօսքով ինձ չեն թողնում, որ պարապեմ: Իսկ դու գիտես, առանց պարապմունքի, ես մեռած եմ: Այժմ զբաղված եմ մի թեթիւ գիտնական աշխատութեամբ: Գրում եմ մի բօշուր հասարակ լեզուով: Թեման շատ հետաքրքրական է— ժամանակների էպիդեմիական հիւանդութիւնների զանազան տեսակները, նրանց դէմ գործածելի րացիօնալ միջոցները և առհասարակ ընտանիքների գիգիենական—սանիտարական պայմանների անհրաժեշտ կարևորութիւնը»:

Նա չիշեց մի լրագրի անուն, ուր առաջ պիտի տպվէր այդ գիտնական աշխատութիւնը և յետոյ առանձին գրքուկներով հրատարակվէր աժան գնով հասարակ ժողովրդի մէջ տարածելու համար: Ռուբէնը ակնարկեց, թէ մի քանի օր առաջ այդ լրագրում կարդացել է «բժշկապետ Մելիք-Բարսեղեանի» մասին թեկնածի պէս մի բան:

—Այնքան կուռել եմ խմբագրի հետ, որ երևակայել չես կարող,— պատասխանեց բժիշկը, սակաւ ինչ շփոթ վելով:— Յիմարութիւն, ուրիշ ոչինչ, դու գիտես, որ ես թեկնածիներից փախչում եմ...

Դուների ձայնը ընդհատեց նրա խօսքը: Միւս սենեակից դուրս եկաւ Մարիամը:

—Մեղաւոր եմ, զգում եմ,— գոչեց բժիշկը, ոտքի կանգնելով,— ինչ արած, բժիշկի արհեստը ծանր է պատասխանատու է:

—Իսկ ես կարծում էի, որ ինձ էլ ձեր հիւանդներից միւր կը համարէք,— արտասանեց Մարիամը մի առանձին, անսովոր եղանակով:

—Ի՛նչ, դուք հիւանդ էք: Նո՛ւ, Ռուբէն, դու ինձ ինչո՞ւ խաբեցիր, այդ ներքի չէ, միթէ չէիր կարող յայտնել: Թո՛ղ տուէք, օրիորդ...

Մարիամը թո՛ղ ժպտալով, ձեռը խլեց բժշկից և նստեց սեղանի մօտ:

—Ոչ, դուք կատակ էք անում, դուք առողջ էք,— ասաց բժիշկը, աւելի շփոթվելով օրիորդի վարմունքով և համարելով նրա ժպիտը մի տեսակ հեզնութիւն:

Այն ինչ՝ վարկենաբար Մարիամը փոխվեց: Նա բժշկի շփոթմունքը այլ կերպ հասկացաւ:

«Միթէ ես սխալվում եմ», անցաւ նրա մտքով:

Եւ սկսեց լարված ուշադրութեամբ հետևել բժշկի խօսակցութեանը, դիտել բոլոր նրա շարժումները: Մինչդեռ բժիշկը, զսպելով իւր շփոթմունքը, կրկին դարձաւ ազատ, համարձակ: Նա պատմեց մի քանի նորութիւններ, գովեց մէկին, պարսաւեց մի ուրիշին:

Առ հասարակ բժիշկը խօսում էր շատ ընդհանուր շատ հասարակ բաների մասին: Նա ոչ մի խօսք չասաց, ոչ մի ակնարկութիւն չարաւ Ռուբէնի և Մարիամի ներկայ կացութեան մասին: Նա չը չիշեց մի օր և դէպք անգամ, որ կարող էր կապ ունենալ այդ հանգամանքի հետ: Նա թագցրեց և՛ իւր աչքերով իւր Սաղաթաններին:

Մարիամը ուրախ էր— չը գիտէր ինչու, ժպտում էր, ծիծաղում էր— չը գիտէր ինչից զրոգւում:

Քանի մի վայրկեան նրանք լռեցին: Բժիշկը, իբր թէ ճակատը տրորելով, ձեռով ծածկեց աչքերը և մատները արանքով զննեց Մարիամին:

«Ինչպէս աղքատութիւնը վատ է ազդում գեղեցկութեան վրայ,—ասաց նա մտքում, տեսնելով օրիորդի ձեռքերի վրայ անսովոր աշխատանքի հետքերը:

Այդ քնքոյշ ձեռքերի թափանցիկ, բարակ կաշին կոշտացել էր, քիչ սևացել, մատների ծայրերը բիրդացել էին, եղունգները, կարծես, զրկուել էին իրանց նախկին հաշտանման փայլից: Եւ այդ՝ ընդամենը երկու շաբաթուայ ընթացքում:

Բժիշկը ցաւեց օրիորդի երիտասարդութեան, գեղեցկութեան, կրթութեան մասին: Միթէ նրանց վիճակված է մաշվել աղքատութեան մէջ: Դա խղճի խաչթոյց չէր, դա և՛ մի օտար, անտարբեր մարդու սառն կարեկցութիւն չէր, այլ բուն եսականութեան զգացմունքը:

2^է որ նա սիրում էր Մարիամին իւր տեսակի, չէ որ երազում էր կապել նրա հետ իւրապագայի խնդիրը: Ինչո՞ւ նա ստիպված է ձեռք վերցնել իւր փայփայած ծրագրից, ինչո՞ւ Մարիամը աղքատ է, բոլորովին աղքատ:

«Ինչո՞ւ գոնէ ես հարուստ չեմ»:

Բայց այժմ, այս գրութեան մէջ... Երբէք, չբաւորութեան հետ կատակ անել չի կարելի: Կանցնի ամուսնութեան առաջին ամիսը, ամիսները, վերջապէս, շատ շատ տարին, նրանք կըստփփին արբեցութիւնից, և առօրեայ անողոք պահանջները կըսկսեն թունաւորել նրանց կեանքը: Այն ժամանակ զնա ու ապրիր: Դեռ երկուսով ոչինչ, յետո՞յ, զաւակները, չը պիտի նրանց մեծացնել, կրթութիւն տալ:

«Կարող եմ ես նրանց, այնպէս պահել, ինչպէս իմ հայրս է ինձ պահել, տղոր, քաղցած: Ոչ, ոչ Մարիամը երեխայ չի, նա կարող է մտածել այս բոլորի մասին, նա պէտք է մտածի...»

Երկու շաբաթուայ ընթացքում կազմուած և պատրաստված խորհրդածութիւնների այս շարքը մի վայրկեանում կրկին անցաւ բժշկի մրտաքով: Նա թեթեւ հառաչեց, կարծես, ազատվելով մի ճնշող ծանրութիւնից:

Մարիամը լուռ էր: Խօսում էր Ռուբէնը կըցկտուր: Երեքն էլ զգում էին, որ խօսակցութիւնը չէ տաքանում, որ մէջտեղ կայ մի սև թել, որ նրանց մտքերի հաղորդակցութիւնը արուեստական է դարձնում:

Վերջապէս, բժիշկը նայեց ժամացույցին և խփոյն ոտքի վերկեցաւ: Նա ստիպողական գործ ունի, «ցաւում է», որ չի կարող երկար նայել:

Փողոց դուրս գալով, նա ազահութեամբ իւր թոքերը լցրեց ազատ օդով: Փոքրիկ բնակարանի ցածր առաստաղը, Մարիամի թախծալի դէմքը, Ռուբէնի ակներև անփութութիւնը դէպի իւր ընկերը, այս բոլորը ծանր ազդեցութիւն էին գործել նրա վրայ: Նա չէր կարող միանգամից, խստօրէն ընդհատել իւր յարաբերութիւնները նրանց հետ, այդ կը լինէր արդէն վերին աստիճանի կոպիտ: Իսկ նա չէր կամենում կոպիտ լինել: Պէտք է հետզհետէ,

փոքր առ փոքր հեռանալ: Ահա ինչու, «ցրտեսութիւն» ասելով, նա տուեց Ռուբէնին իւր մանրամասն հասցէն և խնդրեց այցելել:

Այդ օրը մինչև երեկոյ Ռուբէնը և Մարիամը չը խօսեցին Մելիք-Բարսեղեանի մասին: Նրանք ճաշեցին շտապով, հատ հատ անկապ, աննշան խօսքեր փոխանակելով: Թուում էր, որ երկուսին էլ մի և նոյն միտքն է զրադեցնում, որ երկուսն էլ ցանկանում են բացատրել այդ միտքը, բայց միմեանցից քաշվում են:

Երկու օր անցած Ռուբէնը իրիկնադէմին տուն վերադառնալով, Մարիամին տեսաւ պատշգամբի վրայ: Օրիորդը մի սիւնից մինչև միւսը մի պարան կապած, փռում էր լուացած շորերը: Նրա թեւերը ծալած էին մինչև արմուկները, թանձր մազերը բարակ թաշկինակի տակից սփռուել էին ուսերի վրայ:

Մի ծանր զգացմունք ճնշեց Ռուբէնի սիրտը, երբ տեսաւ քրոջ կարմրած և սապոնի բիծերով ծածկուած բազուկները: Առաջին անգամ նա զգաց աղքատութեան դառն լուծը: Միթէ այդպիսի ապագայ երազել էր նա իւր սիրեցեալ քրոջ համար: Նա զսպեց իւր հառաչանքը, շտապեց ներս: Վառեց կանթեղները, հակառակ Մարիամի ընդդիմութեան ինքը սամօժաղը դրեց, յետոյ սկսեց օգնել քրոջը, խոհանոցից կեղտոտ ջուրը գաւիթ տանելով:

Չայխմելուց յետոյ նա նորից նստեց պարապելու, չը կարողացաւ միտքը կետրոնացնել: Նա կանչեց Մարիամին իւր մօտ: Երբ քոյրը եկաւ նստեց, անցաւ այն ընդհանրական լուծութիւնը, որ սովորական է երկու մտերիմների լուրջ և ծանր խօսակցութիւնից առաջ:

Սկսելով շատ հեռուից, Ռուբէնը շատ զգուշ, շատ նուրբ կերպով ակնարկեց Մելիք-Բարսեղեանի մասին: Սակայն այդ զգուշութիւնը յուզեց Մարիամին:

—Ինչո՞ւ ես տանջում ինձ քո հետաքրքրութիւնով,— գոչեց նա յանկարծ, մի դառն խնայողութեամբ, որ չատուկ չէր նրան,— միթէ ամեն ինչ յայտնի չէ քեզ, միթէ չը գիտես ինչ եմ զգում ես...:

—Մարօ, ես երբէք չեմ ձգտել իմանալ այն, ինչ-որ դու կամեցել ես ինձանից թագցնել, երբէք չեմ ուզեցել կաշել քո սրտի գաղտնիքներին: Բայց, լսիր, ես չեմ կարող սառնարիւն մնալ, քանի տեսնում եմ քեզ այդպէս փոխված, այդպէս տխուր: Ինձ համար պարզ է, որ մի միտք, մի ծանր վիշտ, քեզ օրից օր, ինչպէս ասեմ, հալում է...:

Մարիամի նշմարելի կերպով նիհարած այտերը կարմրեցին: Անցաւ մի քանի վայրկեան: Նա վերջին ճիգն արաւ պահելու իւր սառնութիւնը և... պատմեց այն բոլորը, որ վաղուց արդէն զգում էր Ռուբէնը և այն բոլորը, որի մասին միայն կասկածում էր կամ միանգամայն չը գիտէր: Նա վաղուց էր կամենում յայտնել, բայց կարծում էր, որ Ռուբէնը կը վշտանայ, կը յանդիմանի: Նա մեղաւոր չի, նա չը կարողացաւ զսպել ինքն իրան: Սկզբում Մելիք-Բարսեղեանը զիւր եկաւ նրան իբրև խելօք, կրթութեամբ, զարգացած երիտասարդ: Նա յարգեց նրան: Ռուբէնի գովասանքները աւելի զօրացրին այդ յարգանքը, բարձրացրին բժշկին Մարիամի աչքում:

—Ես ուրախութեամբ էի լսում քո գովա-

սանքներդ, ես ցանկանում էի, որ դու աւելի յարգես, աւելի սիրես նրան: Երբ նա Թիֆլիզից հեռացաւ վերջին անգամ, ես մի տեսակ տխրութիւն զգացի: Կարծես, ինձ մի բան պակասեց: Դիլիջանում նրան հանդիպելով, չը կարողացայ ուրախութիւնս թագցնել: Դու նկատեցիր, Մի հարցնել, թէ ինչպէս նա օրից օր զրաւեց ինձ, մի հարցնել, ես ինքս էլ չը գիտեմ: Առաջ նա ինձ հետ սառն էր, ետ տանջվում էի, ես վերաւորվում էի, մի և նոյն ժամանակ, սրտով աւելի ու աւելի մօտենում էի նրան: Ես չէի յուսահատվում, զգում էի, որ նա ինձ սիրում է, իսկ ես... Օ օ օ, եթէ իմանայիր ինչքան զրաւիչ էր մանաւանդ այն ժամանակ, երբ վիճում էր քեզ հետ: Ես ազահութեամբ էի լսում նրա ասածները: Ինձ թուում էր, որ նրա նման մի ուրիշ մահկանացու չը կայ ոչ խելքով, ոչ սրտով, ոչ զարգացումով և ոչ իւր արտաքին տեսքով: Նրա շարժումները, նրա ձայնը, մինչև անգամ հագուստը, ինձ համար մի առանձին հրապույտ ունէր...:

—Ահա մի մարդ,— շարունակեց Մարիամը, մի վայրկեան լռելուց յետոյ,— ահա մի մարդ, ասում էի ինքս ինձ, որ կարող է սիրել այնպէս, ինչպէս հարկաւոր է, ինչպէս ես եմ երևակայում, սիրել ամբողջ սրտով, անհաշիւ սիրով: Նրա անցեալը, նրա կեանքի դժուար պայմանները, ինձ թուում էր, որ երաշխաւոր, կարող են լինել նրա հաստատամտութեան: Ես ասում էի, նա չի խաբել ոչ ինքն իրան, ոչ ուրիշին, ոչ մանաւանդ ինձ... Նա ընդհանրապէս մարդ չէ, նա շուտ ոգևորվող և շուտ սառն չօղներից չէ, երբ յափշտակվեց, երբ սիրեց, կը մնայ հաւատարիմ: Այսպէս էի մտածում նրա մասին: Զատ կարելի է ես չը հաւատայի ինքս, ինձ, իմ զգացմունքներին, եթէ չը տեսնէի նրա կողմից խրախուսանք: Լսում ես, Ռուբէն, նա երգուել է ինձ սիրել չաւիտեան, այո, շատ անգամ, շատ անգամ...:

Ռուբէնը ակամայ մի ցնցումն զգաց: Այլ ևս աւելորդ էին Մարիամի խօսքերը: Պարզուեց այն հանգամանքը, որի մասին թէև կասկածում էր, բայց համոզված չէր—բժիշկը սիրոյ խոստումն է արել:

—Իսկ այժմ, այժմ,—կրկնեց Մարիամը, երեսը կսկիծից թէ ամօթից ծածկելով,—եւ տեսնում եմ, որ խաբված եմ:

Նրա դժգոհանցած շրթունքները աշնանային տերևների պէս դողում էին, նա ցնցվում էր ամբողջ մարմնով: Նա մի անգամ ևս ճիգն արաւ իրան զսպելու, սակայն իզուր... Նրա թուլացած գլուխը թեքվեց սեղանին, և լուռեց մի րոպե, խեղդուկ հեծկտանք:

Եւ Ռուբէնի ոչ մի մխիթարական խօսքը չը ամփոքեց նրա վշտաբեկ սիրտը, և Ռուբէնի ոչ մի յորդորը չը դադարեցրեց նրա արտասուքը: Սիրտը դառնութեամբ լի երիտասարդը մերթ-համոզում էր, մերթ խնդրում, ձգտելով շարժել քրոջ սառն խոհականութիւնը, որ այդ բոլորից թմբել էր բուն զգացումների ճնշման ներքոյ: Նա ինքն իրան մեղաւոր էր զգում: Մարիամի առաջ,—2^է որ նա խրախուսել է իւր քրոջ սիրոյն, չէ որ նրա գովասանքները ազդել են քրոջ կուսական անարատ սրտի վրայ: Ինչ, միթէ նա սխալվում էր: Միթէ Մելիք-Բարսեղեանի մասին նա ճշու և սխալ գաղա-

գիտար է ունեցել տասներկու տարի շարունակ: Միթէ նա այդքան միամիտ, կոյր և դիւրա-
հաւատ է եղել: Ոչ, դժուար է, դժուար է հա-
ւատալ այդ մարդու անազնութեանը, դժուար
է, անկարելի է, վերջապէս, դառն է: Իսկ եթէ
ձիշդ է, եթէ Մելիք-Բարսեղեանը մի անսիրտ,
անգութ, մի եսամոլ մարդ է, եթէ նա մինչև
այսօր զիմակ է ունեցել երեսին: Եթէ Մարիամը
չի կարող մոռանալ նրան, ասել, արհամարհել:
Այն ժամանակ...

ԶԻՐՎԱՆՋԱՐԷ

(Կը շարունակուի)

ԴԱՍՏԱՆԲԱՆԻՉ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻՅ ՄԵԿԸ

(Շարունակութիւն):

Բ. Ուշագիտութեամբ պէտք է նախապաշար-
աւոր լինի:

1) Ամենից առաջ պէտք է կազմուի
ճանապարհորդութեան նախադիմը կամ
յատակագիրը (մարշրուտը) և ուսուցչի
կողմից լաւ ուսումնասիրուի, որպէս զի
ուղևորութեան ժամանակ սխալմունքներ
չսպասուին և ուղի դժանապարհից չջե-
ղուին: Ուղևորութիւնից մի երկու շաբաթ
առաջ այդ յատակագիրն պէտք է հա-
ղորդուի սանիկներին ծնողաց, որպէս զի
նոքա իրանց համաձայնութիւնը յայտնեն,
իրանց մանկանց ուղևորութեան մասնակ-
ցելու վերաբերմամբ. դուք ծնողները շա-
տերն վարանին իրանց որդոց թող տալ
մասնակցելու ճանապարհորդութեան, այդ-
պիսիներին պէտք է համոզել, որ ոչինչ
վնաս չի հասնի իրանց որդոց բացի օգու-
տից:

2) Ուղևորութեան յատակագիրը կազ-
մելիս և զլիւսաւոր կէտերն որոշելիս պէտք
է ի նկատի ունենալ. բնութեան գեղեցի-
կութիւնն և հրաշալիքներն, նշանաւոր
պատմական իշխատակարաններ, հետաքր-
քիր և տեսութեան արժանի ճարտարա-
պետական շինութիւններ, արդիւնաբերու-
թեան նշանաւոր գործարաններ, հանքեր
և այլն եթէ կան շրջակայքում:

Յատակագրի վրայ պէտք է որոշուած
լինի իւրաքանչիւր օրն առանձնապէս թէ
որտեղից—որտեղ պէտք է քայլել, որտեղ
հանգստանալ, որտեղ կառք նստել, որտեղ
ճաշել և վերջապէս զիշերուայ օթեանն:
Օթեանելու կամ զիշերելու տեղը պէտք է
արդէն առաջուց պատրաստած լինի նոյն-
պէս և ընթրիքն (աւելի լաւ է ասել
ճաշն, վասնզի ուղևորութեան ժամանակ
ճաշն տեղի է ունենում երեկոյեան, այն-
տեղ, ուր որ պէտք է զիշերել). այդ կա-
տարվում է նամակագրութեամբ: Բայց ա-
ռաւել լաւ կլինի եթէ հրաւիրուին տե-

ղայան ուսուցիչներն կամ այլ ծանօթ
անձինք, որոնց սրտին դաստիարակու-
թեան գործը մօտիկ է յանձն առնել այդ
նախապատրաստութիւններն և մինչև ան-
գամ, իւրաքանչիւրն իւր շրջանում, ուղե-
ցուցի պաշտօնն: Մեզանում այդպիսի ան-
ձանց կարևորութիւնն առաւել զգալի կը
լինի քան Եւրոպայում, վասն զի մեր զիւ-
ղերում հիւրանոցներ չկան, որոց հետ
կարելի լինէր ուղղակի պայմանաւորուել,
և չկան նոյնպէս ուղեցուց գրքեր և նը-
կարներ: (Ուղևորութեան ժամանակ պէտք
է զիշերել զլիւսաւորապէս զիւղերում, թէ
պարզութեան և թէ արժանութեան պատ-
ճառաւ):

3) Պէտք է աշխատել որքան կարելի
է, որ չքաւոր սանիկներն ևս կարողանան
մասնակցել ուղևորութեան նոցանից սա-
կաւ կամ բոլորովին ոչինչ ստակ պահան-
ջելով, իսկ որպէս զի ուղևորութեան ծախ-
քերն ծածկուին թող ուսուցիչն միջոց-
ներ գործ գտնէ կարևոր նիւթական ձեռք
բերել. թող նա առանց քաշուելու կամ
ամաչելու զիմէ այս կամ այն բարերար
անձին կամ քաղաքի հասարակութեան,
իւրեան օգնելու. նպատակը սուրբ է. միշտ
կգտնուին այնպիսի անձինք, որոնք միջոց
կտան չքաւոր սանիկներին իւրեանց ըն-
կերները լետ չմնալու և դատարարակու-
թեան նպատակը այդ նշանաւոր գործակ-
ւից չզրկուելու:

4) Ուղևորութիւնից առաջ ուսուցման
ժամանակ պէտք է սանիկներին նախա-
պատրաստել ճանապարհին պատահող այն
ամենի համար, որ պէտք է զիտուի և
ապագայում ուսուցման հետ կապակցուի,
նոյն իսկ սանիկներն, պէտք է ու-
սուցչի օգնութեամբ նկարեն ուղևորութեան
յատակագիրն— ուղին, դետերն, լեռներն,
քաղաքները, պատմական իշխատակարան-
ներն և զիշերելու օթեանը:

Սանիկները պէտք է ունենան բացի
իւրեանց նկարած քարտէզից և մի այլ
տպածն, եթէ կայ. նոյնպէս մի մի իշխա-
տակարան և մատիտ, որպէս զի իւրեանց
տեսածն ու յօածը հանգստանալու ժա-
մանակ զրեւն մոռացութեան չտալու համար
և ապագայում այդ նկատողութիւններից
շարադրութիւններ զրեւն: Այսպէս լինելու
համար, որ այս նիւթական պէտքերը սա-
նիկները հոգացել են և նախապատրաս-
տուել, ուղևորութիւնից մի օր առաջ
պէտք է կազմ ու պատրաստ ներկայանան
ուսուցչին և ցուց տան նորան. այսպիսով
կլինջանայ զպրոցական ճանապարհորդու-
թեան նախապատրաստութիւնը:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ

ամենից առաջ ինքն ուսուցիչն պէտք է
նախապատրաստուի իւրաքանչիւր ձիւղի
համար սկզբներում թէև սա բաւական
դժուարութիւններ կը պատճառէ, բայց
հետզհետէ կ'անհետանան բոլոր արդելք-
ներն: Բայց չէ որ ամենից առաւել ևս
ուսուցիչն պէտք է բաւականութիւն զգայ.
այն ուսուցիչն, որ ըստ արժանույն է կը-
րում այդ անունն, որ իւր անձը նուր-
բել է մանկանց, նոցանից մարդկութեան
համար արժանաւոր և բարոյական ան-
դամներ պատրաստելու, որին իւրաքան-
չիւր սանիկին զուարթ գէմքն և գոհու-
թեամբ լի աչերն ողեկան զուարճութիւն է
պատճառում, այն, այդպիսի ուսուցիչն
ամենից առաւել կ'օգտուի դպ. ճանապար-
հորդութիւնից:

5) Սանիկներն պէտք է նախապատ-
րաստուին նաև ուղևորութեան ժամանակ
իւրեանց բռնելիք զիրքի համար. նոքա
պէտք է զիտենան ուղևորութեան ժամա-
նակ լինել՝ քչով բաւականացող, հնա-
գանդ, համբերող, ուրախ: Եթէ ուղևո-
րութեան մասնակցում են մի քանի ու-
սուցիչներ, սանիկները պէտք է բաժա-
նուին մի քանի մասերի և իւրաքանչիւր
բաժանմունքը յանձնուի մի ուսուցչի.
Իւրաքանչիւր՝ բաժանմունքը պէտք է ու-
նենայ նաև մի վերակացու նոյն իսկ սա-
նիկներից առաւել կարգապահութեան հա-
մար: Լաւ կըլինի եթէ սանիկներն ուղևո-
րութեան ժամանակ միատեսակ և հասա-
րակ հագուստ ունենան իսկ եթէ այդ
կարելի չէ, գոնէ զլիարկներն կամ վերելի
հագուստն պէտք է միատեսակ լինին. թէ
սանիկները և թէ ուսուցիչները պէտք է
ունենան մի մի ձեռնափայտ, հասարակ
քսով հացի համար և մէջքի վրայ
կրելու ճանապարհորդական պայուսակ.
սանիկներն կարող են վերցնել իւրեանց
դոյն տեսակ զպրոցական պայուսակն): Այդ
պայուսակի մէջ պէտք է լինեն մի ձեռք
հագուստ, մի քանի գոյգ գուլպաներ, մի
քանի թաշկինակ, մի խոզանակ (գոնէ
իւրաքանչիւր բաժանմունքն մի հատ) մի
զրջահատ և այլ կարևոր իրեղեններ:

Սանիկներից մէկն պէտք է կրէ ուղևո-
րութեան զեղատունն, բաղկացած առձե-
ռն և մի սրէ է զիպուածի կարևոր դե-
ղորաքից. նոյնպէս մի ջերմաչափ, կողմ-
նացուց և եթէ կարելի է ճանապարհոր-
դական խտաչափ (բարօմէտր): Եթէ միայն
մէկ ուսուցիչ է մանակցում ճանապար-
հորդութեան կարելի է ուղևորութեան հաշ-
ւապահութիւնը յանձնել աւագ սանիկնե-
րից մէկին:

Գ. Ուղեորութեան ժամանակ տարեալ է ինքնաշարժութիւնը:

1) Սանիկներն խումբն միայն քաղաքների և գիւղերի միջով անցնելիս պէտք է զինուորական կարգ պահպանէ, իսկ այնուհետեւ պէտք է թող տալ նորան ազատ յառաջ ընթանալու, ազատ գիտելու և ազատակամ իրանց ցանկացած շրջաններն կամ խմբերը կազմելու, մի որոշ տարածութիւն միմեանցից հեռու մնալու, եթէ մի քանի ուսուցիչներ են մասնակցում ուղևորութեան: Սակայն պէտք է զգուշանալ, որ շատ հեռանալն միմեանցից և իրար կորցնեն մանաւանդ խաչաձև կամ այլ մի քանի ուղևորներն ունեցող շաւիղների մօտ. այդպիսի դէպքերում ամենից յարմարն է սպասել յետ մնացողներին կամ սանիկներին մի խումբ թողնել որպէս զի յետ մնացողներն չմոլորուեն ու այլ շաւղով ընթանան:

2) Ուղևորութեան ժամանակ ուսուցիչը պէտք է սանիկներին հաղորդէ կարգապահութեան ամենաանհրաժեշտ կանոններն ու թէ իբր հրաման այլ հասկացնելով նոցա դուրս անհրաժեշտութիւնն. «Հարցրու ինքդ քեզ, եթէ իւրաքանչիւրն ձեզանից—50—60 սանիկներից—միևնոյն կամենար անել, ինչ որ դու ցանկանում ես, արդեօք կարգապահութիւնը չէր խանգարուի», այս ամենագլխաւոր օրէնքն է, որ իւրաքանչիւր սանիկ միշտ ի նկատի պէտք է ունենայ:

Երբ սանիկներն սովորեն անձնական ազատութեան մի որոշ չափը և դուրս սահմանափակման կարևորութիւնն յարգել, այդ առաւել արժէք ունի, քան թէ մի շարք կանոնների բերանացի սովորելը: Ուսուցիչն երբեք աչքից չը պէտք է կորցնէ սանիկներին. հսկողութիւնն անհրաժեշտ է, առանց դուրս չի կարող և հակառակ կողմից անպայման հնազանդութիւն տեղի ունենալ, եթէ ուսուցիչը միայնակ է առաւել յարմար է, որ նա ամենից վերջն հետեւէ սանիկներին, միշտ առիթ որոնելով այս կամ այն սանիկի հետ խօսակցելու, բայց միևնոյն ժամանակ չը պէտք է բոլորովին այդ խօսակցութեան մէջ ընկղմուի, այլ ստէպ ստէպ իւր հայեացքը խմբին ուղղէ, բայց այնպէս որ սանիկներն չնկատեն թէ նա դիտմամբ է այդ անում: Սանիկներն պէտք է զիտեանան որ ուսուցիչն հսկում է, բայց միևնոյն ժամանակ չպէտք է այն զգացմունքն ունենան թէ նա հաւատ չէ ընծայում իրանց: Երբ ցրուած խումբն մօտենում է մի քաղաքի կամ գիւղի և կրկին ընդունում

է զինուորական կարգը, պէտք է համարել սանիկներին կամ թէ իւրաքանչիւր խմբապետից հարցանել թէ արդեօք ոչ ոք չէ պակասում, միևնոյն ձևով պէտք է վարուել իջևանն թողնելիս:

Ուղևորութեան ժամանակ պէտք է միշտ այնպէս հաշուել և վարուել, որ խումբն անպատճառ զիշերն հասնելուց առաջ, լուսով իջևանատեղին հասնէ: Գիշերով չպէտք է ճանապարհորդել, բացի ճանապ. վերջին օրը տուն հասնելիս, այն ևս կառքով կամ երկաթուղով է լինում ուղևորութեան վերջին ժամերն:

3) Ուղևորութեան ժամանակ պէտք է ամենայն ինչ ընդհանրական լինի. քայլելու ժամանակ պէտք է բոլորը միասին քայլեն, միասին հանդստանան, ուղեկիցներից ոչ մէկն առանց առանձին իրաւունք խնդրելու, չպէտք է հեռանալ ընկերութիւնից. ոչ ոք իրաւունք չպէտք է համարէ ըստ իւր հաճոյից վարուելու, որ համար ընդհանուրից դուրս մի բան ուտելու կամ խմելու:

Նախաճաշն և ճաշն (սօրին) թէ սանիկներն և թէ ուսուցիչներն պէտք է վայելեն, եթէ եղանակն ներում է, ազատ բնութեան մէջ. մի գեղեցիկ տեսարան ներկայացնող տեղում, կամ կանաչադարդ և ստուերախիտ անտառներում և ծաղկաւետ մարգագետնի վրայ կարկաչահոս և վճիտ շղթիւրի կամ առուակի ափին. ճաշըն վայելելուց յետոյ, որ միշտ բաղկացած է լինում սառն կերակուրներից, (հաց և պանիր, խաչած միս, ձու, վարունգ, ձմերուկ և այլն) սանիկներն կարգով իւրաքանչիւր բաժանմունքն առանձին, իւրեանց հետ ունեցած թիթեղեայ բաժակներով կուշտ կերպիւ ճաշակում են սառնարիւն աղբիւրի կենդանացուցիչ ըմպելին և զուարթանում: Եւ մի փոքր ժամանակ հանգստանալուց յետոյ, նորոգած ուժով և արիացած ոգով, երգի և երաժշտութեան մասնակցութեամբ շարունակում են իւրեանց ճանապարհը մինչև որ երեկոյեան դէմ հասնեն արդէն որոշած իջևանատեղին, հարկաւ ճանապարհին պէտք եղած դիտողութիւններն և խօսակցութիւններն ըստ կարգին շարունակելով: Իջևանատեղին հասնելուն պէս պէտք է պատրաստուի սեղանն, ուր և սանիկներն (այնպէս և ուսուցիչներն) ընդունում են ընթրիք, որ կազմում է իսկապէս օրուայ ճաշն, այդ պատճառաւ և տրվում է արգանակ (սուպ) և տաք կերակուր: Եթէ ուղևորութեան զանաձարանը ներում է, կարելի է այս ընթրիքի ժամանակ մի մի բաժակ (ոչ ա-

ւելի) ջրախառն գինով սանիկների շաւտրամադրութեան մէջ դնել—սակայն սրխալ չը հասկացուի. կամենում ենք ասել, որ այդ մանկանց զուարթութիւն կը պատճառէ, մանաւանդ այնպիսեաց, որոնք աղքատ ընտանեաց զաւակունք լինելով, տարին մի քանի անգամ հազիւ ճաշակում են այդ ըմպելին—և նոցա մի փոքր սպառած ուժերն նորից կազդուրել: Ընթրիքը վերջացնելուց յետոյ, սանիկները մի փոքր միմեանց հետ խօսակցելուց յետոյ հանում են զրպանից իւրեանց յիշատակարաններն և զրի անցնում, ուսուցչի օգնութեամբ, օրուայ դիտողութիւններն, ուղևորութեան ընթացքըն և իւրեանց տպաւորութիւնները համառօտ կերպիւ, իբր նկատողութիւններ: Նկատողութիւններն կարելի է և օրն երկու անգամ զրի անցնել, մէկ ճաշուայ և երկրորդ՝ երեկոյեան հանգստութեան ժամանակ:

Սյգ ևս աւարտելուց յետոյ զգեկիցները խմբովին գնում են ննջարան, ուր արդէն պատրաստուած անկողիններն, փռուած ամբողջ սենեկի յատակի վեայ սպասում են նոցա. երեկոյեան աղօթքն խմբովին երգելուց յետոյ, սանիկները կարգով մօտենում են ուսուցիչներին (կամ ուսուցչին) ձեռք տալիս և բարի գիշեր ցանկանում նոցա, և յետոյ անկողին մտնում: Եւ որովհետեւ ամենուրեք կարելի չէ այդքան քանակութեամբ անկողիններ գտնել, նպատակաւարմար է խոտ կամ ծղնոտ փռել բաւական քանակութեամբ յատակի վրայ, սաւանով ծածկել և մի մի վերմակով բաւականանալ:

Լ Օ Ր Դ:

(Կը շարունակուի):

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մի առաջարկութիւն: Մ. Սանասարեանց:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ:—Հոգեհանգիստ: Հանգուցեալ Մ. Սանասարեանցի թաղումը: Հինգ գրքոյց: Նամակ խմբագրութեան: Բագուից: Է. Բօսսիի ներկայացումները: Ներկայացում:

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍԻՑ:

ԸՆԴԴԻՍՄԵՆՏՈՒԹԻՒՆ:

ՖԵԼԻԷՏՈՆ.—Զուր յոյսեր: Դաստիարակիչ միջոցներից միւր:

Խմբագիր-հրատարակիչ

ԱՅԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ